

SOLIN OD VII DO XX STOLJEĆA

LOVRE KATIĆ

Prirodan je zakon, da se ljudi najradije naseljuju ondje, gdje nalaze najbolje uslove života: položaj zgodan za obranu, plodnost tla, kulturnu okolinu, dobre prometne prilike i prikladno podneblje. Svi se ovi čimbenici nalaze u tolikoj mjeri na Solinskom polju, da su se tu u najranije predpovijesno doba naselili uz ostale Iliri, a Solin kasnije postao ilirsko-grčki grad, poslije metropola Rimske Dalmacije, onda prijestolnica Hrvatskog kraljevstva i danas važno industrijsko središte.

Solinski se zaljev uvukao duboko u kopno, negda sve do današnjega glavnog mosta, do kojega je dopirala luka stare Salone. U ovaj je zaljev ulaz moguć samo kroz vrata između Splita i Čiova i kroz tjesnac između Trogira i Čiova, pa je ovaj kraj izvrsno zaštićen s mora, a Mosor i Kozjak štite ga od sjevera i istoka; kroz poširji pojas polja teče Solinska rijeka dajući život čitavome ovom kraju kroz vjekove omogućujući obilan ekonomski napredak.¹⁾

Bura zaista jako duva preko Kliške prevale, ali amfiteatralno položene gore zaustavljaju blage južne i zapadne vjetrove s mora, pa u Solinu rijetko pada snijeg, a i tada se kroz par sati raskopni. Klima je u Solinu toliko blaga, da uspijevaju limuni i naranče, a solinska se zimska salata danas prodaje na veliko u Zagrebu, Ljubljani i Osijeku.

Preko Kliške prevlake Solin je povezan s Dalmatinskom Zagorom i Bosnom, dakle s plodnim poljima cetinskim, vrličkim, duvanjskim i livanjskim. Za rimskoga gospodstva dopirale su ceste iz Salone do Panonije, u srednjem vijeku dopirala je od tih strana amo do mora »via exercitualis« (vojnička cesta).

U Saloni tijekom vremena nagomilalo se veliko materijalno i kulturno blago baš zbog tih odlika njezina položaja. Bogatstvo materijalno propalo je padom Salone oko 614., ali kulturno blago ne može netragom uginuti bez posljedica.

Nije moj zadatak da iznosim povijest prethrvatskoga Solina, pa zato prelazim preko njezove prošlosti u doba rimskoga gospodstva.

1) Recherches a Salone. Tome I, str. 13—14. Copenhagen 1928.

Dosta je spomenuti, da je Salona bila sjedište civilnih, vojničkih i crkvenih vlasti Dalmacije, koja je sezala do Istre, Beograda i do rijeke Mat u Albaniji.

Veliko bogatstvo Salone odrazilo se u njezinim veličanstvenim zgradama: amfiteatru, teatru, kupeljima, crkvama, kakve se nisu nikada poslije u Dalmaciji podigle, gradskim vratima, državnim i privatnim zgradama urešenim mozaicima, mramorom i sarkofazima s predstavama uklesanim od umjetničke ruke. Stari pisci zaneseni ljepotom Salone upoređuju je sa samim Carigradom. Salona je pred sam svoj pad dala utočište jednom detroniziranom rimskom caru, Gliceriju, koji je postao salonski metropolita, a njegov takmac Julije Nepos proboravio je u Splitu, koji se u ono doba smatrao predgrađem Salone, četiri godine, što su bile posljednje i njemu i Rimskom carstvu. Zapadno rimsko carstvo zaspalo je pred vratima Salone. Ona ga je preživjela oko 130 godina. Ne bi ni tada njezini tvrdi zidovi popustili, da je u gradskim kulama bilo duha i vojnika starih Rimljana mjesto izrođenih mlitavaca, koji su se sakrivali iza leđa barbara očekujući, da će ih oni obraniti od vlastite braće. »U Saloni nema biskupa, rektor beskoristan, puk raspušten, ne znadu, što je bolje raditi«. Veliki porezi, unutarnji nemiri, bježanje od vojničke službe oslabiše otpornu snagu carstva, koje je kao i druge gradove tako i Salonu prepustilo samoj sebi. U Saloni su »jedni previše strašljivi, drugi sigurni više nego treba, napokon smalaksavši ne misle drugo nego o bijegu. Prvi bježe bogataši prenijevši svoje blago na lađe«.2)

Neprijatelj je provalio kroz gradska vrata i ukratko ognjem sve obratio u pustoš. Salona je ležala kao garište da se nigda u starom obliku ne digne. Posljednji nadbiskup Maksim i njegov zaštitnik namjesnik Marcellin nestali su bez traga. Jesu li pobjegli ili su ih zakopale ruševine nesretnoga grada?

Strahote, koje su prethodile ove tužne dane, ostale su zabilježene u dvjema uzdasima, od kojih je jedan urezan mačem od čuvara na malim gradskim vratima: »Ti, Gospode, pogledaj!« — a drugi na nadvratniku grobne bazilike na Manastirinama: »Bože naš, milostiv budi državi rimskoj!«

U poharanom gradu grobni muk, mir i pustoš. Prebjegavši na Brač i Šoltu građani, koji su preživjeli propast rodnoga grada, s nostalgijom su upravljali svoje poglede tamo, odakle se je dizao dim s garišta nesretnoga zavičaja.

Salona je nestala zauvijek, ali se iz njezina pepela podigao

NOVI HRVATSKI SOLIN

Dok su drugi narodi na pr. Huni i Avari, pa u početku i Goti, prolazeći rimskom Dalmacijom opljačkali i opustošili zemlju, Hrvati, ratari još u svojoj pradomovini iza Karpata, prihvatili su plug i ralo

2) Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, editio Rački, str. 26-27.

te preorali zemlju i postojanim radom pomalo je vratili starom blagostanju, što se tiče poljodjelstva.

Sjedilački narod lako prihvaća kulturne tekovine, pa hrvatska plemena i rodovi razdijeliše zemlju očistivši je prije od Avara. Oni priznaše bizantinskog cara svojim gospodarem, a on njih svojim saveznicima (foederati).

Premda se Salona nije podigla iz svojih ruševina, ipak je vjerojatno, da se je i u njoj naselio pokoji Hrvat. Ovih posljednjih godina našlo se kod iskapanja okolice Teatra nekoliko fragmenata staroslavske, hrvatske keramike. I oko gradskih zidova Dyggve vidi tragove suhozidanih kućica iz vremena naseljivanja Hrvata.³⁾ Jednako on drži, da su se Hrvati naselili i na Gospinu Otoku u prvo doba svoje seobe, makar ne donosi nikako dokaze za tu svoju tvrdnju.⁴⁾ Svakako Hrvati su bez ikakve sumnje stanovali u Solinu, dok još u Splitu Romani nisu bili osigurali bezbrižan boravak. Tu su Hrvati najprije došli u dodir s ostacima rimskoga pučanstva, o čemu nam je Toma Arcidakon zabilježio dvije važne činjenice. Solinjani se nisu vratili u svoj rodni grad, »jer nije bilo sigurno podići stanove između ruševina staroga grada«. ⁵⁾ Žiće sv. Anastazija pripovijeda, kako su se građani stare Salone bojali približiti se svome zavičaju, jer su tuda krstarili Hrvati. Ivan Ravenjanin dolazi sa Splicićanima, da ponese kosti sv. Dujma i Anastazija, i vrlo se žure »od straha pred Slavenima, svojim neprijateljima«. I kad su se stanovnici negdašnje Salone konačno smjestili u Dioklecijanovoj palači te počeli pomalo obrađivati polje oko grada, vođe Hrvata gone ih »uništavajući sve njihove nasade i ne dozvoljavajući im, da iziđu izvan zidina«. ⁶⁾ Dakle su Hrvati toliko jaki u okolici Splita, a to je Solin, da onemogućuju život Romanima u Splitu. Splicićani nato mole bizantinski dvor, da im dozvoli stanovati u Splitu i posjedovati teritorij Salone po starome pravu. To je posve logično, jer je Dioklecijanova palača bila državna svojina, a Solinsko polje bijegom staroga stanovništva ostalo pusto i ničije, pa su ga Hrvati kao saveznici cara Heraklija zauzeli. Bizant je udovoljio molbi Splicićana i naredio Hrvatima, da puste u miru nove stanovnike Dioklecijanove palače. Poslije toga sklopljen je mir i Splicićani dolaze u dodir s Hrvatima počivajući s njima trgovati, prijateljevati i ženiti se. Ove pojave »koeksistencije« nastale su najprije između Splita i Solina kao najbližih dodirnih točaka dvaju naroda. Tu su Hrvati najprije prihvatili kulturniji i mirniji život pod uticajem uređenoga života bizantinskih građana. U blizini Splita Hrvati u Solinu upijaju rimsku kulturu i bez sumnje vrlo rano poprimaju kršćansku vjeru, jer bez toga ne bi mogli prijateljevati i ženidbe sklapati sa Splicićanima. U blizini

3) Recherches a Salone I str. 27.

4) Dyggve: History of Salonitan Christianity — Oslo 1951., str. 131.

5) Thomas Archid. str. 32.

6) Idem str. 33.

Splita sve jače se razvija njihova država, i novi Solin postaje središte hrvatskoga državnoga života. U X. stoljeću tu se diže i mauzolej s grobovima mnogih kraljeva i kraljica.

Ovo rano naseljavanje solinskoga polja dade se zaključiti iz legende o prijenosu svetačkih moćiju solinskih mučenika, a danas ponovno oživljava mišljenje, da se je prijenos zbio malo poslije pada Salone.⁷⁾

U Saloni nisu bile sve zgrade do temelja porušene, bilo ih je, koje su se lako dale natkriti, da pruže udoban stan onima, koji su bili navikli stanovati u kukavnim kolibama od drva načinjenim, a slamom i ševarom pokritima, kako pripovijeda Prokopije o Slavenima.⁸⁾

Arheologija još nije iznijela na vidjelo najstarije hrvatske grobove oko Solina, ali prva pojava Hrvata u okolici Splita jest crkva sv. Jurja u Putalju (danas Sućurac), koju je knez Mislav (835.—845.) bogato obdario zemljama. Njegov nasljednik Trpimir podiže u solinskim Rižinicama samostan benediktinski i u povelji, koja je u vezi s tim djelom prvi put spominje se hrvatsko ime u povijesti. Ovdje se ima tražiti prvi vratak hrvatske kulture, koja struji sa Zapada u državu Trpimirovu zahvaljujući njegovim vezama s jednim od prvih umova na Zapadu.

U IX. stoljeću previralo je više dogmatskih pitanja na evropskom Zapadu, a potaknuo ih vrlo daroviti monah Gottschalk, čovjek opor i svoje glave, rodom Saksonac, sin grofa Berna, odgojen u žarištu srednjovječne učenosti u Fuldi. U tom njemačkom benediktinskom samostanu bio mu je učitelj Rabanus Maurus, koji je opet bio učenik Alkuina, jednog od vođa preporoda znanosti i umjetnosti za Karla Velikoga. Slava te škole proćula se po Italiji, Francuskoj i Njemačkoj. Gottschalk od prirode nadaren stekao je veliko znanje u toj sredini, ali i brzo došao u sukob sa svojim učiteljem Maurom Rabanom, pa je iz Fulde prešao u Orbais (u Francuskoj), gdje je razvio svoj suptilni nauk o predestinaciji. Na tome se pitanju sukobio sa svojim bivšim učiteljem Rabanom i s nadbiskupom Reimsa Hinkmarom, no imao je za svoje branitelje i glasovite ljude, koji nisu trpjeli ponosnog i koleričnog Hinkmara. Gottschalk pobježe pred progonstvom Hinkmarovim u Italiju k furlanskome grofu Eberhardu, zetu cara Ludovika Pobožnoga. Tu ga stiže pismo Rabana Maura, koji traži od Eberharda, da ne štiti Gottschalka, i grof mu otkaza gostoprimstvo.

To je bilo godine 846. U Furlaniji u gradu Cividale čuva se Evangelistar, na kojega su praznim stranicama mnogi vladari i velikaši dali upisati svoja imena na prolasku kroz Gornju Italiju.

7) Sakać: Apostol Hrvata Ivan Ravenjanin — Život.

Katić: Vjerodostojnost Tome Arcidakona i posljednji dani Solina (Vjesnik za arh. i hist. dalm. LIII — 1950. str. 99—119).

8) Nodilo: Rimski svijet na domaku propasti i varvari, Zagreb 1898., str. 269.

U Evangelistaru nalazi se ubilježeno i Trpimirovo ime: Domno Trpimiero. Na dvoru Eberhardovu ili negdje drugdje u blizini sastao se je Trpimir s Gottschalkom i poveo sa sobom toga prognanika u svoju kneževinu. Kako je Gottschalk bio čovjek svoje vrste, svjedoče nam riječi Hinkmarove, koji kaže, da se nije nigda u životu okupao, te da zaudara, a ako ga puste na crkvenom sudu, da govori, ne će za tri dana prestati citirajući Evandjelje i sv. Augustina. On želi, da ga zovu učiteljem i podiže samostane, kamo dospije.

Gottschalk je ostavio uspomenu na svoj boravak kod Trpimira u jednom svom spisu, koji je otkrio u Bernu Morin. Gottschalk je bio na kneževu dvoru upravo u vrijeme, kad je knez polazio u boj protiv bizantinskoga stratega Dalmacije i pobijedio ga. Njegov je boravak trajao od 846.—848. godine. Pa i kad je ostavio naše krajeve, on je podržavao veze sa samostancima u Trpimirovoj državi, kako sam ističe. Boravkom ovoga talentiranoga benediktinca zadahnute su prosvjetnim dahom hrvatske strane, koje su još bile u mraku polubarbarstva. Kratko vrijeme iza odlaska Gottschalkova nastala je glasovita Trpimirova povelja iz godine 852., u kojoj se prvi put u povijesti spominje hrvatsko ime, a koja svjedoči, da je samostan već utemeljen (u današnjim Rižinicama u Solinu). Značaj, čud i prijateljstvo Gottschalkovo s Trpimirom i vremensko slaganje događaja daju nam pravo, da zaključimo, da je knez utemeljio svoj samostan na nagovor Gottschalkov.⁹⁾

Slučaj je otkrio mjesto, gdje je taj samostan bio. Dok jednoga dana Don Frane Bulić godine 1891. šetaše u društvu učenjaka solinskim ruševinama po bedemima stare Salone, eto ti k njemu jednoga seljaka, koji mu pruži kamen s natpisom »Pro duce Trepime...«. Upoznavši veliku važnost toga natpisa Bulić osniva društvo »Bihać«, kojemu je prvi tajnik Dr. Ante Trumbić, koji je sastavio društvena pravila, a Bulić doživotni predsjednik. Društvu je svrha da istražuje spomenike hrvatske povijesti osobito u okolici Splita.

Ovo je društvo godine 1895. i 1896. pa 1908. na mjestu, gdje se našao gornji natpis kopalo i otkrilo crkvu i samostan. Dyggve je također kopao na tom mjestu g. 1920.

Mjesto, gdje je bio samostan, zvano Rižinice, ima ime nejasna porijekla. Možda potječe od riječi »riza«, što znači haljinu uopće, a onda posebno samostansku. Poznat je Crnorizac Hrabar, jedan od učenika Svete Braće.

U tom slučaju u imenu Rižinica sačuvala bi se uspomena na samostan.

Okolica Rižinica je ubava. Samostan je bio položen na najnižem obronku Kozjaka i kliške uzvisine Markezine Grede, na sinklinali, kuda teče Ilijin potok, koji izvire ispod ruševina druge, starokršćanske crkvice. Izvor potoka zovu Ilijino vrelo, u kojem je imenu sačuvan naziv same crkvice.

⁹⁾ Katić: Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb 1932.

Stotinjak metara ispod te glavice smjestila se mala crkva s okolnim zgradama odmah nad potokom u romantičnom i plodnom položaju. U proljeće i zimi tuda ugodno šumi potok i okreće mlinove blize potočare, a ljeti i u jeseni zelene se bregovi zasađeni lozom, povrćem, smokvom i maslinom.

Taj su predio očili već Rimljani, pa uz potok nailaziš na ostatke njihovih zaselaka (*villae rusticae*). Ovaj romantičan položaj nad morem 130 m, otvara krasan pogled na solinsku dolinu, kroz koju teče Solinska rijeka, u starini nazvana Jader. Samostanci su se i tu držali staroga pravila:

»Bernardus valles, colles Benedictus amabat«
Bernard voli doline, a Benedikt brežuljke.

Tijesna veza crkve i zgrada oko nje upućuje na zaključak, da je tu već u rimsko doba bio kakav samostan. Starokršćanski samostani gradili su se izvan nastanjenih mjesta. Biskup bi usadio križ, gdje bi se imao podići samostan i pobrinuo bi se, da mu pribavi sredstva za uzdržavanje barem triju monaha.¹⁰⁾

Trpimir je popravio crkvicu i okolne zgrade i doveo »četu braće« preporučujući se njihovim molitvama. — Crkva je orijentirana od sjevera prema jugu slično kao i ona otkopana godine 1954. kod sv. Nikole na zapadnom dijelu Solina. Ona ne pokazuje nikakve arhitektonske osobitosti. Jednobrodna je i ima sprijeda predvorje dugo 1,65 m. Zajedno s njim duga je 16 m, a široka je 7,40 m. Pred prezbiterijem, koji je relativno prostran, umetnuta je pregrada (*septum*) na dalečini od 4,35 m od tjemena apside, tako da prostor za vjernike ne iznosi nego 10 m, a predvorje 1,65 m. Zidovi apside ne produžuju se neposredno na lađu, kako je mislio Jelić, već se kod septuma prigibaju. Uz zidove na obje strane u prezbiteriju umetnuta su sjedala za monahe. Svrha, kojoj je namijenjena crkva, samostansko bogoslužje, prouzrokovala je nerazmjer prostora apside i crkvene lađe.¹¹⁾ Crkva i samostan opkoljeni su raznim zgradama, koje su podzidane visokim zidovima, što se spuštaju sve do potoka, do kojega se silazilo čvrsto građenim i udobnim stepenicama. Uz potok u rimsko doba vodila je cesta, a ta je i u srednjem vijeku bila u upotrebi. Samostan i zgrade oko njega zapremaju više stotina m², pa su Jelić i Bulić držali, da su to ostaci ne samo samostana već i Trpimirova dvorca, što je teško vjerovati.¹²⁾

Od crkvenoga namještaja sačuvao se je dio obluka nad septumom, najodličnijim mjestom pri ulazu u prezbiterij i oltar, a na

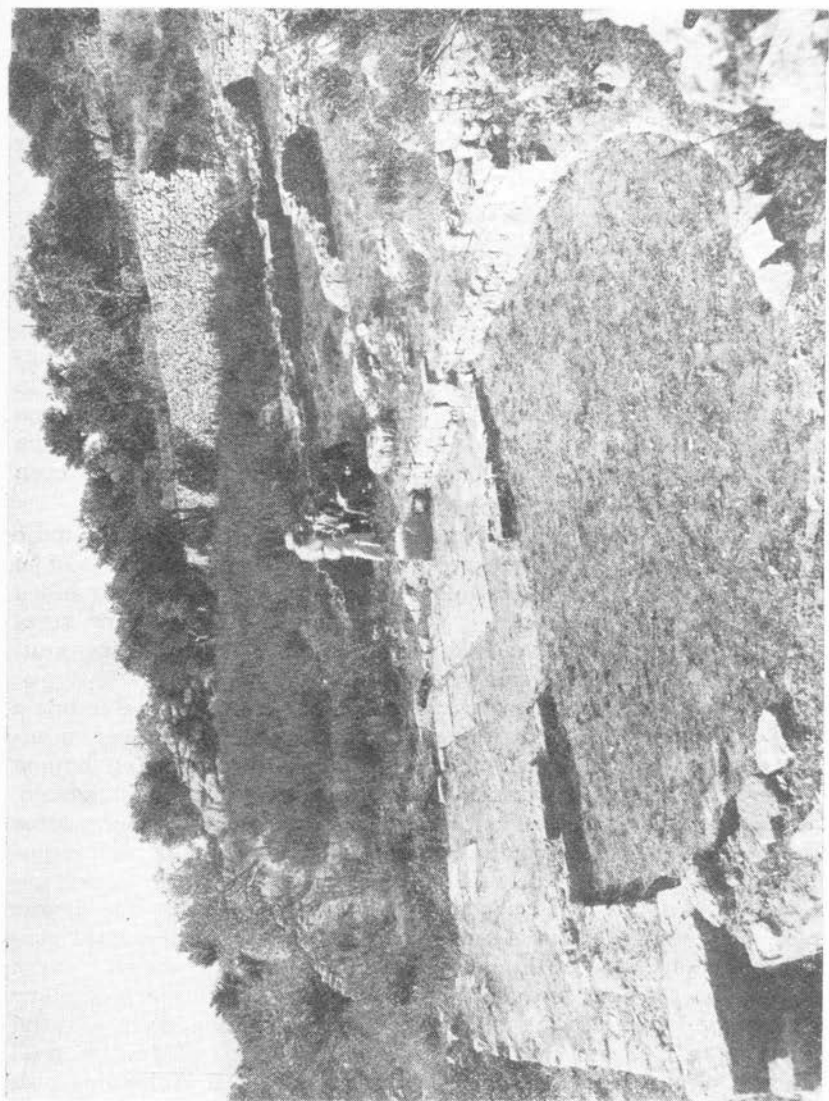
10) Georg Grupp: Kultur-Geschichte des Mittelalters, I, str. 119, Paderborn 1921.

11) Karaman: Po ruševinama starohrvatskog Solina (Hrv. Kolo 1934. str. 12.

Bulić—Katić: Stopama hrv. nar. vladara, str. 54.

Jelić: Drugo izvješće »Bihaća« — Zadar, 1896. str. 22.

12) Bulić—Katić: o. c. str. 54.

1. Crkva u Ržinicama kraj Solina

njemu je već spomenuti natpis »Pro duce Trepime(ro)«. Bulić i Jelić dopunjuju taj fragment pomoću drugih dijelova nađenih u okolini Rižinica ovako: »Pro duce Trepimero preces Christo submittatis et inclinata habete colla trementes«. (Za kneza Trpimira Kristu podastrite molitve i u strahu prignite vrat). Napomenut ću, da ovako stilizirana molitva u skladu je sa strogom dogmatikom Gottschalkovom. Ovaj je obluk dobar klesarski rad s jako istaknutim ornamentom, koji potsjeća na klasično doba. Neki ne primaju Bulićevo i Jelićevo čitanje, naime samu nadopunu, dok je čitanje »Pro duce Trepimero« izvan svake sumnje, i svi ga prihvaćaju.

Kojem je svecu bio posvećen ovaj samostan?

Splitski kanonik Bernardi izvijestio je Farlati-a, da je nosio ime sv. Petra i da se je nalazio između Klisa i Solina, no kako nije točno označio ubikaciju, nije sigurno, da je pri tomu mislio na Rižinice. Calergi-eva topografska karta iz godine 1675. ubicira samostan sv. Petra kod Zvonimirove krunidbene bazilike u »Šupljoj crkvi« i naznačuje, da se još tu nalaze njegove ruševine, a Rižinice ta karta uopće ne bilježi. S toga razloga držim, da Bernardi nije imao na umu onaj samostan u Rižinicama, već ovaj u »Šupljoj crkvi«, pa prema tomu ne možemo reći, da je Trpimirov samostan bio posvećen sv. Petru, već nekome drugom svecu.¹³⁾

Na zapadu crkve sačuvali su se zidovi dijelova samostana: dvije dvorane, od kojih ona bolje sačuvana ima dimenzije 5,40×4,10 m (Mjerim samo šupljinu dvorane!) U jednoj od ovih bila je po Jeliću i Buliću kuhinja, jer se u njoj našlo fragmenata sredovječne keramike i ugljevlja, a Dyggve tvrdi, da se tu našlo u zemljanim posudama i ostataka soljenih maslina.¹⁴⁾

Nije čudo, što se ovdje oko crkve otkrilo i groblje, koje je imalo dug kontinuitet. Rimski sarkofazi i natpisi svjedoče za njegovu suvremenost sa starokršćanskom crkvom, a ovalni grobovi, u kojima su se našli srebrni filigranski nakiti, osobito naušnice, pokazuju, da su se tu kopali Hrvati od IX. stoljeća nadalje, pa prema tome nije to mjesto služilo za pokop samo monasima, već i za okolno pučanstvo. Moramo po tome zaključiti, da je blizu bilo hrvatsko naselje, a to je dalo Jeliću povoda, da tvrdi, da su Rižinice bile dvorac kneza Trpimira, a crkva njegova grobna kapela. Starohrvatski grobovi, od kojih je deset čitavih, neobično su orijentirani od sjevera prema jugu. Ograđeni su pločama oko tijela pokojnikova. Kod glave su tri groba široka 20 cm, kod nogu 30 cm, po sredini 38 cm — drugi 40 cm, a treći 47 cm. Dugi su: prvi 1,75 m, drugi 1,80 m, a treći 1,60 m. Oblina grobova jasno je istaknuta. Prilozi u grobovima nisu

¹³⁾ Farlati *Illyricum Sacrum* III, str. 50.

Katić: Topografske bilješke Solinskoga polja (Vjesnik za arh. i hist. dalm. sv. LII, 1950.).

¹⁴⁾ Jelić: Drugo izvješće, str. 22 — Bulić—Katić o. c. str. 54., Dyggve: *History*.

obilati, ali je dug njihov kontinuitet: od starohrvatskoga doba sve do mletačkoga. Nađeno je tu naušnica u obliku prostoga kolutića, pa naušnica od filigrana s iskićenim privjeskom u obliku trokuta, onda dio ostruge iz XV. stoljeća, jedan križ s dvostrukim poprečnim krakovima. Karaman bilježi, da je ovdje u grobovima nađeno nekoliko strukova spaljene trave i cvijeća položenih na donjem dijelu tijela i to dovodi u vezu s poganskim vjerovanjem, što je teško vjerovati. Spaljena trava mogla je dospjeti u grob iz kadionika, u kojem se dimila mirisna trava mjesto tamjana, koji je bilo u ono doba teško dobiti, a cvijeće se i danas baca u grob u dalmatinskom Zagorju, kad se pokapa mrtvac.

Povelja, koju je Trpimir izdao splitskomu nadbiskupu, pokazuje nam, kako su bile skućene ekonomske prilike kneževu, što nije čudno, kad se sjetimo, da je to vrijeme naravnoga gospodarstva, kad je knez imao stada ovaca, konja i volova, pune hambare žita i valjda bačve vina, ali je bio bez gotovine, pa nije mogao namaknuti svojoj zadužbini srebrne posude i namještaj potrebit za bogoslužje. Bizantinski Split nije oskudijevao novcem, pa se Trpimir obratio njegovu nadbiskupu Petru, svome kumu, da mu pomogne u toj neprilici. On mu je pozajmio 11 librica srebra, nešto oko ondašnjih 800 srebrenih dinara. To je za ono doba lijepa svota novca.

»A što ćete da ja Vama uzvratim?« pitao je Trpimir nadbiskupa.

Nadbiskup zatraži, da mu potvrdi kao svojinu katedrale sv. Dujma sve ono, što je nadbiskup dotada svojim novcem kupio zemalja u poljičkim Tugarima, i u Lažanima (današnjim Kaštelima), dakle na hrvatskom teritoriju i što je splitskoj crkvi darovao Trpimirov pretšasnik Mislav t. j. crkvu sv. Jurja u Putalju (danas Kaštel Sućurac) s desetinom na teritoriju Klisa. Naravno crkva sv. Jurja donosila je sa sobom i čitav posjed sela Putalja. Granice su toga posjeda bile ubilježene posebnim znakovima: čavlima utisnutima u Crvene stijene u brdu Kozjaku, pa po polju u živom kamenu t. zv. kruzima. Još danas postoji u Crvenim stijenama u litici trag koluta, koji je dao ime tome predijelu »Biočug«, a u sućuraškom polju jedan lokalitet zove se Čavao. Dalje se je posjed prostirao do mora, gdje je u samome moru bio u kamenu izdubljen kotao kao znak granice. I taj predio sačuvao je po tome znaku ime Kotao, a u starijim dokumentima zove se Kotlac, Kotel i Cutellus. Više kotla nalazi se lokalitet Kondir, također iz onih vremena, prozvan po vrču izdubenu u kamenu. Visoko gore u Kozjaku na jednom brežuljku, zvanu Putalj, bijeli se crkvice na mjestu starohrvatske i s uzidanim fragmentima iz one prve, a posvećena je i ova nova sv. Jurju. Samo ime Putalj latinskoga je porijekla i dolazi od riječi puteolus, što znači bunar, ili tor od šiblja napravljen u obliku bunara. Tuda su dakle bili torovi starih poromanjenih Ilira, koje su naslijedili stari Hrvati pa uz zanimanje naslijedili i ime okoliša. U istoj izohipsi na solinskoj teritoriji na visokom kuku, krugu, u rimsko doba neki zakon-pani kiparski talenat uklesao je u kamen reljef pastirskoga božan-

stva Silvana. U neposrednoj blizini je pećina, zvana Tomića tori, gdje su do nedavna Tomići-Katići sklanjali svoja stada ovaca. I ovo služi, da osvjetli pojav, kako se na istome prikladnom mjestu kroz stoljeća nastavlja život u istom obliku.

Trpimir je nadalje odredio, da se iz Kliškoga polja daje nadbiskupu desetina od svega prihoda. U tó doba desetina se dijeli u četiri dijela: po jedan dio ide biskupu, kleru, dušobrižnicima i siromasima. Krivo je mišljenje, da je taj dvorac (curtis) današnji Klis sa tvrđavom, već je to bila gospodarska zgrada u Kliškom polju po svojoj prilici blizu današnjega Majdana, gdje se godine 1933. otkopalo veliko i bogato groblje, o kojem će biti kasnije govora. Ovu je ispravu izdao Trpimir 4. III. 852. pred vratima crkve sv. Marte u Bihaćima, kod današnjega Kaštel-Novoga. Trpimirova povelja prvi je naš diplomatski spomenik, a po sastavu svome naliči sličnim dokumentima franačke kancelarije. Taj spomenik svjedoči, da je Trpimir imao uređen vladarski dvor, dakle hrvatska je država bila organizirana. Trpimir se javlja ne samo kao praotac dinastije, koja će Hrvatskom vladati dva i po stoljeća, već i kao zatočnik hrvatske kulture, jer benediktinci, koje je on doveo u svoju zemlju, bili su u srednjem vijeku stupovi zapadne kulture i ekonomskoga napretka. Trpimirova je isprava važna i za poznavanje gospodarskoga i društvenog stanja Hrvatske u ono doba.

Više Rižinica diže se mala kosa i na njoj ostaci crkvice, po kojoj se taj predio zove Crkvine. I tu je bio u rimsko doba samostan, kojega je raspored sličan onome u Rižnicama. Zgrada je bila zaštićena uz prirodni položaj i poprečnim i obrambenim zidom s malim vratima. Jedan ostatak davnoga života i gospodarstva, tijesak za ulje, još je tu na mjestu i svjedoči, kako su u to vrijeme bili u okolici bujni maslinici. — Broj samostanaca i ovdje je bio malen. I Rižinice i Crkvine mogu poslužiti, da se stvori slika o životu prvih evropskih samostanaca. Samostani su bili utvrđeni, živjeli od poljodjelstva i vrtlarstva.¹⁵⁾ Broj samostanaca sudeći po uređaju zgrada jedva da je dopirao do dvanaest. Tako je bilo i u prvim samostanima sv. Benedikta u Subiaco, gdje je nikao benediktinski red, u početku VI. stoljeća. Svaki samostan je imao dvanaest redovnika i jednoga opata, što je odgovaralo broju apostola. Opat bi imao biti slika Kristova i zato nosi naslov Dominus.¹⁶⁾

Ispod Crikvina izvire vrelo »Sv. Ilije«, a tako se nazivlje i potok, koji od toga vrela teče prema Solinskoj rijeci. Calergi u svojoj topografskoj karti bilježi potok i vrelo, a o Rižnicama ni riječi. Život u ovoj zabiti bio je tih i idiličan pod krošnjama maslina i smokava, u zelenilu vinograda i vrtova po terasastom zemljištu, siguran od gusara i pod zaštitom kneževa Klisa, koji se kao orao diže nad solinskom dolinom.

¹⁵⁾ Philiberte Schmitz: Histoire de l'Ordre de Saint Benoit Tome II str. 218 (Deuxième édition, Les éditions de Maredsous).

¹⁶⁾ Dyggve: History str. 62—63.

No u vrleti i pri potoku nije se mogao razviti bujniji samostanski život pa se u X. i XI. stoljeću dižu crkve i samostani dolje u nizini uz samu rijeku i bliže moru, koje je hrvatska mornarica očistila od gusara. Samostan u Rižinicama nije kasnije utjecao na život hrvatskoga naroda, tu su ulogu preuzeli oni samostani uz rijeku i u gradovima Biogradu, Zadru i Splitu. Ipak crkva u Rižinicama znači početak crkvene organizacije, u koliko je dosada poznata, ovdje u Solinu. Kod nje je organizirana župa sa svim juridičkim i liturgičnim pravima, podjeljivanjem krštenja, Euharistije i Ispovijedi i t. d.¹⁷⁾

MAJDAN

Od Rižnica prema istoku počinje Kliško polje oko Debele Glavice, koja također obiluje rimskim spomenicima. S istočne strane Debele Glavice na jednome platò-u crkvice je sv. Ivana Krstitelja. Od stare crkve ostala je samo obla apsida, drugo je kasnije obnovljeno. Tradicija u Klisu tvrdi, da je ovo najstarija kliška crkva i da je bila negda župska. Sudeći po toj tradiciji moralo je biti u blizini i naselje. Kako je rečeno, nema na crkvi ništa starohrvatsko, ali u apsidi je uzidan mali malteški križ, kakav se nalazi i na crkvi sv. Kuzme i Damjana u Kaštel-Gomilici, a taj je iz XIII. stoljeća.

Patron crkve sv. Ivan Krstitelj bio je krsna slava knezova Šubića-Bribirskih, pa je Pavao Šubić sagradio kod Skradina crkvu i franjevački samostan u čast tome svecu.¹⁸⁾ Šubići su gospodari Klisa u XIII. i XIV. stoljeću, pa bi bilo moguće, da su oni podigli staru crkvu.

Sa sjeverne strane Debele Glavice sačuvali su se ostaci rimskoga naselja u plodnoj dolini bogatoj maslinama, smokvama i vinogradima. Kroz dolinu vodi stari kaldrmani put od Solinske rijeke u kliški varoš. Čitav je kraj zaklonjen pogledu s juga i zapada. Imam dobar razlog, da držim, da je ovdje negdje bio Trpimirov gospodarski dvorac, u koji su se donosili plodovi njegova gospodarstva, od kojih se desetina odnosila nadbiskupu u Split.

Ne čini mi se podesnim, da bi takav dvorac bio gore na mjestu kasnije tvrđave, a još manje da je knez stanovao gore. Tamo je mogao smjestiti kakvi gradić, da bude mjesto zbjega u pogibelji za neprijateljske navale. Obale Solinske rijeke kod samoga izvora privlačile su ljude kroz sve vjekove, pa tu nalazimo tragove ljudskoga naselja iz raznih doba.

Rimljani su ondje podigli svoje zaseoke (villae rusticae), kojih su ostaci pronađeni s desne strane rijeke. Jedan tu nađen basrelief prikazuje, kako dva čovjeka raspravljaju svinju obješenu o grane stabla. Potječe iz III. ili IV. stoljeća. Ploča, na kojoj je prikazan taj

¹⁷⁾ Schmitz: o. c. I, str. 341—342.

¹⁸⁾ Klaić Vj.: Bribirski knezovi od plemena Šubića do godine 1347. Zagreb, 1897., str. 69.

prizor bila je kasnije upotrebljena kod pokrivanja vodovoda, kojim je u rimsko doba tekla voda od izvora rijeke u staru Salonu.¹⁹⁾ Kod arheološkoga zahvata godine 1933.—1934. ispostavilo se, da su starohrvatski spomenici i građevine bili položeni na ostatke rimskoga zaseoka iz carskoga doba. Od rimske vile vrlo dobro se sačuvao klozet (latrina) s vodovodnim uređajem, zatim stepenice, koje su spajale dvije terase, utvrđene i dekorativno uređene velikim oblim nišama. Osim toga našlo se dijelova starokršćanskog namještaja, pa posuda za ulje (pithos) i fragmenata poganskih nadgrobnih stela. God. 1954. kod rada buldožerom pri odbacivanju zemlje sa jednoga tupinoloma izbačen je s ostalim materijalom i jedan sarkofag neobičnoga oblika. Duže su mu strane ravne, a uže oble, pokrov ravna ploča, koje su dimenzije: 2,15 m, 1,15 m i 0,30 m. U blizini su nađene rimske svjetiljke od pečene gnjile i žare pepelnice (urnae cinerariae) i nekoliko bakrenih udica, kojima su tamošnji stanovnici pecali ribu u bližnjoj rijeci. Zaselak je u doba V.—VI. stoljeća bio utvrđen protiv provala barbara i domaćih razbojnika. Već je opaženo u Rižinicama, da su Hrvati podizali svoja naselja nad ostacima rimskih zgrada, pa evo nalazimo jednak pojav i ovdje, a susrest ćemo se s njim i kod drugih starohrvatskih građevina u Solinu. Stara je Salona propala, ali od njezine baštine još dugo se u srednjem vijeku živjelo. Njezine solidne zgrade davale su obilje građevnoga materijala, a precstali zidovi sa starim temeljima uvjetovali su čvrstoću zgrade, koju su dizali inače slabo vješti sredovječni zidari. Na Majdanu se nije sačuvalo ništa od hrvatskoga graditeljstva osim nešto kamenitoga crkvenog namještaja. To je jedan pilastric s pravilno i točno izvedenim dvoprutastim pleterom, kojemu krajevi završavaju fantastičnim životinjskim glavama kao kod iluminiranih benediktinskih rukopisa. Takovih fantastičnih životinja na kamenu našlo se i u Biskupiji kod Knina, a ima jedna i u crkvi sv. Martina nad Porta Aurea u Splitu. Fragmenti s oltarske pregrade također su zanimivi. Sačuvala se samo desna strana zabata i na njoj stilizirano krilo orolava, koji lijevom nogom dotiče križ.

Na drugim starohrvatskim zabatima nalazimo obično kakvu realnu životinju ili pticu: na. pr. vrane s obje strane križa. Ispod predstave orolova teče dvoprutasti pleter s »okom« u zavijucima. Po svemu ovome Karaman postavlja ga u jedanaesto stoljeće, kad se u dekoraciji opet javlja klasični »oculus«. Javilo se pitanje, kojoj i iz kojeg vremena crkvi pripadaju ovi predmeti. Nažalost »Bihać« je kasno doznao za ove nalaze, zapravo, kad su već bili porušeni i razneseni. Ni za zidove jedne četverouglaste zgrade, koje su se ostaci ušćuvali nije se moglo utvrditi, da li pripadaju kojoj rimskoj ili starohrvatskoj crkvi IX.—XI. stoljeća. Po samoj ornamentici ulomaka to se ne

¹⁹⁾ Bervaldi Josip: Tre bassorelievi sepolcrali nel museo di Spalato. (Bullettino di a. e st. dalm. XXXIV, 1911., str. 76—88).

može zaključiti, jer je i starija crkva mogla biti u kasnije vrijeme ukrašena.²⁰⁾

Za datiranje naselja, koje je ovdje blizu živjelo, daju nam bolji oslonac grobovi, koji su ovdje nađeni i predmeti u njima. Tvornički radnici su godine 1933. naišli na stotinjak grobova u dvjema slojevima zemlje, ali ih je tvornica, kao obično u takvim slučajevima, bezobzirno rušila bojeći se intervencije muzeja, da se ne omete rad u tupinolomu. Kad je bila većina grobova uništena, Bulić je doznao za nalaze u Majdanu, i tako je »Bihać« mogao pretražiti jedino dvadeset i šest još preostalih grobova, ali i u ovim grobovima nije bilo onako dragocjenih predmeta kao u onim iščezlima, pa se zaključuje, da su nastradali baš najstariji grobovi, dok ovi od »Bihaća« pretraženi pripadaju kasnijem vremenu.

Grobovi su bili poredani u redove kao i na više mjesta po Dalmaciji i Posavskoj Hrvatskoj, pa i u neposrednoj blizini Majdana na Glavičinama. Oni su ovalnoga oblika, po čemu se je dosada sudilo, da su takovi grobovi iz doba narodne dinastije, ali u novije doba Gunjača je našao ovalnih grobova u Biskupiji iz XIII. i XIV. stoljeća,²¹⁾ a Rendić i Marović u Danilu kod Šibenika i iz rimskoga, pa dapače pod gomilama i iz predpovijesnoga doba. Dyggve donosi sliku jednoga takvoga groba iz Solina u svojoj *History of Salonitan Christianity* (Fig. 9. i na str. 102.). Pokoji je grob bio na dnu popločan. Da se odredi vrijeme postanka ovoga groblja pomažu osim oblika grobova još više prilozi predmeta, koji su polagani s mrtvacem u grob. Grobni prilozi na Majdanu vrlo su bogati i dragocjeni.

»U grobovima na Majdanu nađena su dva para naušnica iz suhog zlata, dva para naušnica od pozlaćenoga srebra i još naušnica iz srebra sa pozlaćenom jagodom i dvije naušnice iz bakra. Našao se usto đerdan oko vrata sačinjen od osam pozlaćenih privjesaka, pa lijep prsten s ažuriranom krunom, dva prstena i jedan kolut iz srebra, te pet prstenova i jedan kolut od bakra. Zlatni su predmeti od čistoga starog zlata (24 karata)«. ²²⁾ Karaman drži, da ovo groblje potječe iz IX. stoljeća i da traje tamo do provale Tatara u XIII. stoljeću. Opće je mišljenje, da grobovi u nizovima kao što su ovi na Majdanu, nastaju, kad još nije tu sagrađena crkva, dakle, pretežno u pogansko doba, ali Karaman tvrdi, da se takav tip grobova nalazi u Hrvatskoj od IX. do X. stoljeća, kad su Hrvati bili već davno pokršteni.²³⁾ Za ranije datiranje groblja na Majdanu govore bogati prilozi, koji su se našli u jednom dijelu groblja, dok se u drugom

²⁰⁾ Karaman: Starohrvatsko groblje na Majdanu, Split 1936., str. 4 i dalje.

²¹⁾ Gunjača Stj.: Revizija iskopina u Biskupiji — Poseban otisak Ljetopisa Jug. Akad. z. i umj. — sv. 57., str. 48. — Dyggve: *History* str. 102. i Fig. V, 9.

²²⁾ Karaman: Starohrvatsko groblje na Majdanu str. 8.

²³⁾ Karaman: Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima — Zagreb 1940., str. 30.

dijelu malo predmeta našlo. Obilje priloga, i to najplemenitijeg metala, zlata i srebra, pa veličina naušnica iz čistoga zlata svjedoče, da su pokojnici bili pripadnici bogatijeg sloja društva. Našao se jedan par s jednom iskićenom jagodom na dnu karičice s promjerom od 4,8 cm, jagoda 2,7 cm. Svaka ta zlatna naušnica teška je 21,10 gr. Drugi zlatni par istoga oblika, ali nešto manji ima promjer karičice 3 cm, jagode 1,5 cm, a svaka je naušnica teška 9 gr. Kad se sjetimo, da su i drugi predmeti od plemenitih kovina, zlatni derdan, pozlačene naušnice i prstenje, onda nam slika blagostanja postaje još očitija. Sama se po sebi nameće misao, da su se na Majdanu pokapali članovi bogatog roda, što potvrđuju i pomno izgrađeni grobovi. Već je u ovoj radnji spomenuto, da Trpimirov dvorac, iz kojega se imala davati desetina, nije bio u samome Klisu, već u polju. Curtis je po Račkomu »dvorac na dobru, središte cijeloga gospodarstva, zdanja, staje i suše. Dvorac s nuzgrednim zgradama, redovito ograđen bijaše sijelo gospodara i njegove družine ili pak njegova gospodarskoga poslovođe. U okolini bližoj ili daljoj, sterale su se njegove zemlje, oranice, livade, vinogradi, šume, pašnjaci i t. d.«.

Dalje Rački kaže: »Prema tomu curtis i »villa« ne razlikuju se u gospodarskom pogledu.«²⁴⁾ I Gottschalk je boravio u jednoj takvoj villi.

On sam pripovijeda: »Kad je Trpimir, vladar hrvatski, polazio protiv Grka i njihova patricija, a u samoj blizini rata bila je villa naša« i t. d. (et esset in ipso confinio belli villa nostra).²⁵⁾

Skok nalazi sinonim stare curtis u kuriji Hrvatskoga Zagorja. Po jednom dokumentu iz godine 1184. dade se zaključiti, da su villa i curtis u pogledu značenja posve izjednačene. Dapače za jednu curtis u Hraštanima kod Biograda kaže opat Petar, da je vrlo plodna (frugibus terrae fertilis). Jedna curtis u okolici Zadra zvala se Staro selo, a druga Nova sela (Nova sella) treća Butina ves, što odgovara latinskome villa — selo. Sve ove curtes, sela, imaju po nekoliko kmetovskih obitelji. Za pojam, koji označuje curtis Hrvati su donijeli iz svoje pradomovine riječ — selo i vas.²⁶⁾ Curtis dakle, prema Skoku, znači veliko gospodarstvo sa stambenim i pomoćnim zgradama, što se ne razlikuje mnogo od mišljenja Račkoga. Ipak moralo je biti razlike između pojedinih tih sela, vasi, pa tako i curtis Trpimirova s bogatim kliškim poljem bez sumnje bijaše ujedno i njegovo pribivalište, vlasteoski dvorac. U Franačkoj Karla Velikoga ovakova villa imala je i kulu i drvenu

²⁴⁾ Rački: Unutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Zagreb 1894., str. 227.

²⁵⁾ Katić: Saksonac Gottschalk str. 8.

²⁶⁾ Curtis — Starohrvatska Prosvjeta II. serija, br. 1—2, str. 107.

ogradu za zaštitu stambenih kuća, a do njih žitnice i druge gospodarske zgrade.²⁷⁾

Karlo Veliki, koji je svojim Kapitularima obuhvatio čitav život svoga vremena, posvetio je veliku brigu villama, pa je u »Capitularia de villis« potanko odredio što se ima u njima sijati, saditi, gojiti, nasaditi piliće i t. d.

Ovi su posjedi bili gotovo jedini prihod vladarev u IX. stoljeću, pa je on sa svojom družinom jahao od jednoga dvorca do drugoga živući od priroda zemlje. Zato nije ni imao stalne residencije. Karlo je Veliki tek pri svršetku života počeo boraviti u Aachenu, koji je po tome postao glavnim gradom carstva. Nije trebalo ni Trpimiru dizati *curtis* na kamenom Klisu za se i za svoje sluge, on je bio siguran i u Kliškom polju jednako kao i u Bihaću kod crkve svete Marte, gdje su se našli ostaci jedne njegove *curtis*.

Bogati zlatni nalazi na Majdanu jamče, da je u blizini stanovao ugledan rod, a taj može biti samo knežev ili županov. Stari naime Hrvati nisu se daleko kopali od svojih sjedišta. Na Majdanu nije se našlo ništa, što bi potjecalo iz vremena kasnijeg od XII. stoljeća, pa se može suditi, da je selo nastradalo u XIII. stoljeću za provale Tatara u naše strane. Posebice ističem, da nema grobova u obliku istokračnoga trapeza, kakvi se javljaju u XIV. stoljeću. Blizu Majdana, kako je već spomenuto, dizala se na jednom brežuljku crkva sv. Ivana, ali ona nije suvremena starohrvatskom naselju, a postradala je za Turaka. Po odlasku Turaka nije imala niti oltara, pa nadbiskup Cupilli godine 1718. naređuje, da se drveni oltar iz župske crkve u Klisu (varošu) prenese u crkvu sv. Ivana. U to doba je oko crkve bilo groblje, pa nadbiskup određuje, da se ima groblje ograditi zidom.²⁸⁾ Ovo je groblje moglo nastati, kad je već nestalo onoga na bližnjem Majdanu, a tada je i crkva sv. Ivana po svoj prilici sagrađena. Na brežuljku, koji se diže na južnoj strani od sv. Ivana i koji je viši od onoga, na kojem je crkva sv. Ivana, bijeli se druga crkva, sv. Jurja. U reambulaciji nadbiskupskih posjeda za Andrije Gvalda spominje se crkva sv. Jurja. Tada je posjedovala nekoje zemlje na lijevoj obali rijeke i to u međašu s nadbiskupovim dobrima. Vremenom je nastradala, po svoj prilici za turskih provala. Današnja crkva na mjestu stare karakteristična je zbog svoje rušične arhitekture. Od stare ostao je samo dio zida ispod južnih vrata. (Dimenzije su joj 5,75x3,70 m, a apsida je udubljena 1,60 i 1,20 m široka). Oltar je u obliku menze. Apsida je presvođena bačvastim svodom, a crkvena lađa asimetričnim gotičkim. Južna strana svoda za polovicu je manja od sjeverne, tako da izgleda, da će sjeverni dio prekriti južni. Je li toj asimetriji kriva nevješтина

27) A. Malet i Isaac J.: *Le Moyen Age jus a la guerre de Cent Ans-Paris*. Rekonstrukcija jedne takve ville na str. 137.

28) Iz vizitacije nadbiskupa Stjepana Cupilli godine 1718. (Biskupski arhiv u Splitu).

seoskih majstora ili je to zahtijevala statika zbog nejednake stabilnosti zidova?

Kraj oko Majdana bio je i u tursko doba naseljen, pa se sačuvala sve do nedavno jedna turska kula, visoka s malim prozorima poput one kod Jankove mlinice na Gospinu Otoku. Na vrelu rijeke bio je namješten stari mlin sa bačvastim svodom, također turska građevina. Nad samim vrelom rijeke u mosorskoj litici vide se udubine poput pećine zagrađene zidom. Narod ih zove »Manastir« i »Nevina dičica«, i pučka mašta vidi po kamenju tragove krvi, koja je ostala, kad je Irud lupao tjelešcima djece o litice. Dr. Luka Jelić na »Arheološkoj karti Solina i okolice« tu ubicira crkvu sv. Stjepana, gdje su se tobože pokapali hrvatski kraljevi, što je posve apsurdno. Položaj je jedva pristupačan, a prostor vrlo uzak, te je po svoj prilici služio za stan pustinjaka, koji su se u dobrom broju pojavili na Jadranu u doba turske najezde. Tada su nastali takvi stanovi i po Čiovu (Gospa od Prizidnice).

GLAVIČINE

Što smo dosada govorili o naseljima oko gornjega toka Solinske rijeke, sve se to odnosi na desnu obalu vode, no i na lijevoj njezinoj strani naselili su se Hrvati.

Bulić je našao nekoliko grobova oko rimskoga vodovoda, koje je on cijenio staro-rimskim grobljem, no meni je teško vjerovati, da bi se Rimljani kopali uz Dioklecijanov vodovod već zbog higijenskih razloga. Ja radije cijenim, da su ti grobovi iz srednjeg vijeka, kad vodovod nije bio u upotrebi. God. 1937. u mjesecu rujnu naišao je Stipe Bućan u Glavičinama na dva stara groba i u njima našao dva para naušnica. Na temelju toga »Bihać« je godine 1938. u mjesecu svibnju i lipnju proveo opsežno iskapanje. Tada se iskopalo 115 grobova, a godine 1939. u veljači otkopano je još 15 drugih. I kasnije se našlo u blizini s južne strane Dioklecijanova vodovoda nekoliko grobova posve jednakih. Godine 1948. izrađivao se novi vodovod za tvornicu Jugovinil, i kad se iskapala zemlja na padini sa sjeverne strane, nađena su četiri starohrvatska groba. Mjesto je zaista udaljeno od Glavičina oko 150 metara, ali su prilozima u grobovima posve isti kao i u onima na Glavičinama. Čitav taj prostor dio je Mravinskoga gaja, koji sada nema ni jednoga stabla, ali koji je pred samih sto godina bio tako zarastao hrastovima, da bi se teško našao konj, kad bi u nj zalutao. U Mravinskom gaju dosada su se našli grobovi na četiri mjesta, pa se može predmijevati, da se i po ostalom prostoru može naći starohrvatskih grobova.

Već groblje na Glavičinama predstavlja najveći broj grobova nađenih na jednom mjestu iz starohrvatskoga doba, pa njemu bi odgovaralo i najveće naselje.

No osim veličine ovo je groblje znamenito i zbog raznovrsnosti i broja priloga u grobovima.

I ovdje su grobovi poredani u nizu, mrtvaci pokopani glavom prema zapadu, a nađen je i veći broj dječjih grobova. Mrtvaci su ležali na goloj zemlji, bili su obloženi pločama oko tijela i pokriveni nepravilnim poklopnicama.

Groblje pripada vremenu, kad su Hrvati već bili kršteni, ali su još kao i ostali Slaveni pokapali svoje mrtve nedaleko naselja u šumama, po bregovima, oko voda i na raškršćima puteva, a takav je upravo kraj Glavičina. Grobovi su ovalni, u suho zidani, te u njima leži najvećim dijelom samo jedan mrtvac. Prilozi u grobovima nisu bogati kao na Majdanu, ali su raznoliki i veći ih je broj. U onih 115 grobova na Glavičinama nađeno je 68 naušnica, 26 prstenova, 8 bakrenih pločica s pojasom, 1 nožić i 1 pršljen s vretena, dakle svega 104 komada. Pet je naušnica od srebra.²⁹⁾

U jednom nađena je potpuno sačuvana lupina jajeta, na vrhu je probušena, tako da je sadržina ishlapila. Grob je bio jednoga dječaka, pa je vjerojatno, da je majka postavila uz mrtva sina tu posljednju miloštu svome ljubimcu. U Gajinama kod Putalja nađena su dva jajeta u grobovima. Nije to samo naš običaj polagati uz mrtvaca kokošja jaja. Takovih priloga nađeno je i u grobovima u Ugarskoj, Slovačkoj, Češkoj i Njemačkoj. Svakako je takav poganski običaj, osim ako je to simbol vjere u uskrснуće.

Već je rečeno, da su grobovi na Glavičinama iz vremena, kad su Hrvati već bili pokršteni, pa bi polaganje jela u grob bio samo puki običaj, koji je izgubio svoje pogansko značenje vjere, da će to služiti pokojniku za hranu u grobu. Još i danas u dalmatinskoj Zagori živi običaj, da se na grob mladića ili djevojke postavljaju dunje, naranče i jabuke, premda nitko ne misli, da im to služi za hranu.

U jednom grobu nađen je nožić s oštricom dugom 6 cm. I po drugim hrvatskim krajevima nađeni su nožići uz pokojnike i to u grobovima starijih vremena. Nožić je bio najobičniji pribor u životu. Pa do pred 50 godina svaka je žena u dalmatinskim selima nosila britvicu o pojasnom lancu, osobito domaćeice, te je poznata i narodna pjesma: U Božića tri nožića, Jednim reže divenicu, Drugim reže kobasicu, Trećim reže pečenicu i t. d. Takve su britve primorske žene nosile kao ukras. Bile su srebrene i visjele o srebrenom lančiću.

Još je interesantniji nalaz osam bakrenih okruglih pločica promjera 21—23 cm. Pločice su urešene iskucanim polukuglicama s rupicama, kroz koje je prodjevena vunena pređa kao konac za prišivanje pločica uz pojas ili uz koji drugi dio odijela. Komadići vunene pređe nađeni su dobro sačuvani uz pločice. Nešto slično našlo se i u Gajinama kod Putalja. Tamo se pređa sačuvala u rupicama probušena novca, pa je očito, da je novac služio za priprost đerdan oko vrata djevojke, koja nije onako bogata kao ona na Majdanu, koja je položena u zemlju sa svojim zlatnim naušnicama, ali je imala jed-

²⁹⁾ Karaman: Iskopine u Mravincima — Rad Jug. Akad. z. i u. knjiga 268.

naku želju da se gizda. I u Biskupiji u grobu nađen je diadem oko jedne ženske glave, naime čelo je bilo ovijeno vrpcom, za koju su bile pričevene srebrene pločice.

Nadalje uz jednu pokojnicu bio je položen probušen glineni kolutić, koji bi na dno vretena pričvrstio, da se bolje vrti i nateže vuneni nŕt. Ovakvih pršljena na vretenu ima mnogo u grobovima ranoga srednjeg vijeka posvuda u Evropi.

Tri groblja dosada opisana na istoku stare Salone svjedoci su ranoga života Hrvata u ovome kraju. Možemo reći ranoga, ali ne najranijega, jer ova groblja potječu iz vremena, kad su Hrvati bili već kršteni i u kolu civiliziranih naroda Evrope. Drugi slavenski narodi u to doba tekar primaju kršćanstvo. To je doba Svete Braće Ćirila i Metodija. Kod Hrvata pak već se dižu samostani sv. Benedikta, u njih je već razvijen i utvrđen državni život i vladarski dvor, njihov knez Mislav sklapa i međunarodne ugovore s mletačkim duždem, Trpimirova kancelarija funkcionira, njegovi gospodarski dvori primaju dohotke sa zemlje, dapače u to doba i bizantinski dalmatinski gradovi po odredbi cara Bazilija, plaćaju hrvatskomu knezu danak, koji su dotada plaćali bizantiskomu strategu. Makar knezu Trpimiru nedostojalo srebra pa ga pozajmljuje u splitskoga nadbiskupa, to ipak zlatne naušnice u grobovima, pa i srebrene, onda zlatni đerdan, znakom su relativnog bogatstva barem viših slojeva ondašnjega društva u okolici Splita. Knez Trpimir prijateljuje s dostojanstvenicima crkvenim u bizantinskom carstvu, premda je formalno podanik franačkog cara, on daje zaštitu umnome Gottschalku, kojega se ne usuđuje držati na svom dvoru ni sam carski zet, on je toliko jak, da ratuje i s bizantinskim strategom i pobjeđuje ga, on dapače odbija i samoga bugarskoga kneza Borisa, i nigda Hrvati nisu bili podložni Bugarima kao što su bili Srbi, kako kaže Konstantin Porfirogenet.³⁰⁾ Pogotovo je vrijedno istaći, da Trpimir ratuje s Bizantom preko njegova stratega, a suveren Trpimirov franački kralj živi u miru s Bizantom, pa je očito, da suverena vlast franačka bijaše samo nominalna i doskora i takva je potpuno prestala u drugoj polovici devetoga stoljeća.

Ni Trpimir, kad daje desetinu tuđem podaniku, splitskom nadbiskupu, ne pita za to dopust u franačkog kralja, već se svjetuje sa svojim doglavicima županima: konjušnikom, koji u doba ratnika i vitezova sjedi među prvacima na vladarevu dvoru, zatim s komornikom, čuvarom kneževe blagajne, u koju će oko 882.—886. godišnje kapati dalmatinski danak odredbom cara Bazilija, lijepa svota za ono doba, 720 zlatnih solida, kojima se lako moglo kupiti u dalmatinskim gradovima zlatnih uresa za kneževe kćeri. Tu je u vijeću i buzdonoša, koji je uz kneza u boju, da mu bude od pomoći, pa njegov drug štitonoša. Oni će se brinuti, da vladareva oružana

³⁰⁾ Konstantin Porfirogenet: De administrando Imperio, c. 31., str. 150—151 u Račkoga Documenta str. 360.

bude puna i u redu, dok će peharnik i ubrusar, koji su također upisani na povelji kao svjedoci, paziti na knežev podrum i trpezu, osobito kad knez časti družinu i strane goste dobrom kapljicom iz svojih vinograda u Bihaću. Napokon je tu i jedini pismen čovjek na dvoru, knežev kapelan.

U ovom kraju ulazi u taj čas hrvatski narod u povijest sa svojim vlastitim imenom Hrvat, jer je *Terpimerus divino nutu dux Croatorum*.

Ali uz kneza i njegovu porodicu ovdje oko Jadra živio je i prosti narod, hrvatski seljak slobodan na svome ognjištu uz kmetove i robove, preostatke starih romanizovanih Ilira i Rimljana. Po proplancima Mosora pasla su stada ovaca i volova, konci vunene pređe u grobovima o tome svjedoče zajedno s pršljenima na vretenima, kojima su Hrvatice prele tu vunu, po bregovima su se zelenjeli vinogradi, koji se spominju u dokumentima iz toga vremena, po dragama zlatilo se žito i pšenica, koju su zobala perad, koje jaja postavljaju brižne majke u grob svojoj djeci.

U ovome sakrivenom zakutku stare Salone javljaju se prvi glasnici hrvatskoga života u ovome kraju. Ovdje sakrit razbojničkomu gusarskom oku živio je Hrvat u relativnom miru i sigurnosti oko bistrine vode, zaštićen brdima i bregovima, u dolini potoka i rijeke, da se kasnije spusti niže k moru, kad se Hrvatsko kraljevstvo ojača i postane dapače i moćan faktor na istočnoj obali Jadranskoga mora.

Nedaleko se odavle diže kameni humak Sutikva (Sancta Tecla) i selo Kučine, koje se spominje prvi put godine 1144. u jednoj oporuci svećenika Crnote, kada ovaj ostavlja samostanu sv. Benedikta u Splitu svoju baštinu »u mjestu, koje se hrvatskim jezikom zove Pod Kukom — Pot Chilco«. Spominje i kapelu na istome mjestu, gdje su počivali u grobu njegovi roditelji.³¹⁾ Zasada ćemo ostaviti ovaj kraj, da se kasnije k njemu navratimo, kad je on opet oživio u vremenu poslije izumrća narodne dinastije i ovim ćemo završiti prvu periodu povijesti hrvatskoga Solina, periodu izlaženja iz tame barbarstva i prvoga svjetlucanja prosvjetnoga, urednog života, pa ćemo se obalom Solinske rijeke spustiti do najljepšega njezina dijela, gdje se ona rašlja u nekoliko rukava optičući pet većih i trinaest manjih otoka.

GOSPE OD OTOKA

Na najvećem od ovih otoka dizale su se dvije bijele crkve, dvije svjedokinje davnih vremena X. stoljeća. Ovaj slikoviti položaj bio je i u rimsko doba nastanjen, i Bulić je našao na njemu tragove toga života.

³¹⁾ Katić: Selo Kučine i trinaest isprava o Sutikvi (Starohrv. Prosvjeta ser. III, br. 4.

Dyggve je postavio nedokazanu hipotezu, da je Otok prvo sje-dište hrvatskih doseljenika u okolici Splita.³²⁾

U rimsko doba, a bez sumnje i već za doba postojanja ilirsko-grčke Salone, vodila je preko Otoka cesta iz Traguriona u Aspalathos, iz Trogira u Split. Nadaleko po Dalmaciji treba tražiti ovako lijep krajolik. Brojni rukavi rijeke vijugaju se između otočića oki-čenih po obalama vode vrbama, jablanima i brijestima. Voda se pjenu vrcajući kroz jaže slikovitih mlinova. Stare mlinice sa puškarnicama i kulama do nedavna su dozivale u pamet burna vremena, kad su bile napravljene, da brane mlinove od Turaka i hajduka. Bijeli krovovi mlinica u opreci sa zelenilom rakite, šikare i valovite trave po Gospinoj livadi prekrtoj tratinčicom i Gospinom mirisa-vom travicom, izdavali su te lijepe stare zgrade, pred kojima su mlinari, zaklonjeni od bure posebnim zidom, u prancioku pričali svoje svakodnevne časne i nečasne događaje, katkada humorom, ali i hladnim cinizmom, kako je hladna solinska vođa. Posljednji rat uništio je tu idilu, okupator je porušio nekoje mlinice i najstariji solinski most, zagadio je najljepše vrelo vazda bistro i studeno — Gospin bunarić —, a busenje ljubice po obalama rijeke zatrla nepri-jateljska čizma. Otok je prestao biti prirodni park, samo se je saču-vala njegova okolica puna svježine i zelenila. Gospin je Otok bio u XIX. i XX. stoljeću najmilije izletište Splićana.

Na jednom malom otočiću donedavna su se opažali ostaci jedne sjenice, a otočić su Solinjani zvali »Bošket« (šumica), jer je bio za-šumljen. Ovu su sjenicu podigli časnici splitskoga garnizona u XIX. stoljeću. I đaci splitskih škola bježeći od gradske zadušljivosti dola-zili su u Solin na rijeku, u prirodu i slobodu. Našao sam u arhivu splitskoga sjemeništa tužbu autonomaša na »cirkula«, da su đaci u Solinu pjevali hrvatske rodoljubne pjesme.

Do godine 1875. na Otoku je postojala mala seoska crkva bez ikakva ukrasa i stila, onakva kakve su i ostale crkvice podignute poslije odlaska Turaka po dalmatinskoj Zagori. Sagrađena je bila u drugoj polovici XVII. stoljeća. Zbog maloga prostora bila je uza nju prislonjena »teza«, a na pročelju je imala zvonik na preslicu. Oko crkve bila nazidana ograda, u kojoj se nalazilo nekoliko fragmenata iz jedne starohrvatske crkve. Ova je crkva iz XVII. stoljeća izgorjela godine 1875. Ne mnogo vremena poslije požara sagradili su Solinjani sadašnju župsku crkvu, ali bez zvonika. Godine 1898. u kolovozu počeli su kopati temelje za zvonik iza crkve. Tom prigodom namjeriše se na temelje najstarije crkve. Obavješten Bulić dao je naredbu, da se kopanjem prosljedi za zidovima sluteći, da bi to mogli biti zidovi starohrvatske crkve, o kojoj piše Toma Arcidakon splitski, da ju je sagradila »neka kraljica Jelena«. On u svome M e m o r i a-

³²⁾ Dyggve: Uuntersuchungen str. 61.

Katić: Zadužbine hrv. kraljice Jelene na Otoku u Solinu. Rad Jug. Akad. knjiga 306.

le-u, koji se obično naziva *Historia salonitana* piše: »Kad je na ninskome saboru nadbiskup Lovro tražio, onda je Demetrije Zvonimir, kralj Hrvata i Dalmatinaca vratio crkvi sv. Dujma crkve svetoga Stjepana i Bl. djevice u Solinu sa svim njihovim dobrima. Ove je naime crkve sagradila i obdarila neka kraljica Jelena i darovala ih splitskoj stolnici, da ih zauvijek uživa. One su zbog časti kraljevskih grobova bile predane nekim redovnicima, koji su tu bez prestanka vršili službu. Tu je naime pokopan uzvišeni junak Krešimir kralj, u predvorju naime Svetoga Stjepana s mnogim drugim kraljevima i kraljicama«.

Te riječi staroga splitskoga kroničara i kanonika, a onda fragmenti, koji su se nalazili uzidani okolo u crkvenoj ogradi, a očito potječu iz vremena hrvatskih kraljeva, upućivali su, da su zidovi nađeni na Gospinu Otoku temelji Jelenine crkve. Na žarkom kolovoškom suncu kopali su radnici, a djeca čuvši od don Frane, da je tu pokopana neka kraljica, željno očekivala nekakva čudesa i upravo smetala radnicima zalazeći u rov.

Među djecom bio sam i ja (te godine spremao sam se da uđem u I. razred gimnazije). Dne 28. kolovoza oko 11 sati nađena su prva slova slavnoga natpisa hrvatske kraljice Jelene. Vrlo se dobro sjećam, kako je don Frane držao onaj ulomak kamena, na kojem se sačuvala tri slova HEL i razdragan tumačio nam, da je to ime hrvatske kraljice. Zvona su veselo zabrujala »slaveći« po našem dalmatinskom običaju i najavljujući, da se je nešto osobito dogodilo. Nigda tako nisu zaslavila osim, kad su pozdravila Jelenu, dok je dolazila na posvećenje svojih Zadužbina. Bulić je poslao ulaka u Split, da javi to otkriće, a iz Splita ni živa duša da bi posjetila Gospin Otok! Obavještena o sretnom nalazu Jugoslavenska Akademija u Zagrebu izvjesila je hrvatsku zastavu, jer je smatrala Bulićev uspjeh narodnim blagdanom. Od onoga dana hrvatska povijest bijaše mi najmiliji školski predmet.

Kad je konačno bila otkopana čitava crkva, vidjelo se, da je bila duga 23 m, a široka 10 m. U predvorju (atriumu) bila je hrpa poluizgorenog kamenja, ostaci sarkofaga kraljičina, koja je bila pokopana u predvorju Gospine crkve, dok su ostali kraljevi i kraljice pokopani u crkvi sv. Stjepana. Natpis na Jeleninu sarkofagu bio je polupan u 90 komada, ali su ga Bulićevi suradnici, vrijedni profesori Barač Josip i dr. Kržanić Ivan, uz Bulićev neprestani nadzor vješto sastavili i pročitali zajedno s Bulićem. Pravedno je priznati zasluge ovih trudbenika i nesebičnih kulturnih radnika.

Prvo čitanje Bulićevo nešto je izmijenio Šišić, u novije doba donio je Barada svoje čitanje i napokon ja ga ovako čitam:

»U ovom grobu počiva glasovita Jelena, koja je bila žena kralja Mihajlu (Krešimiru), majka kralja Stjepana (Držislava). Ona je postigla mir kraljevstvu. Dne 8. listopada godine od upućenja Gospodnjega 976. ovdje je bila pokopana: indikcije IV, cikla mjesečnoga V, epakte XVII, cikla sunčanoga V. Ona, koja je za života

bila majka kraljevstva, postala je i majka sirota i zaštitnica udovica. Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj joj se duši!«

U natpisu ima kalendarskih oznaka, koje su malo poznate, pa ću ih protumačiti.

Indikcija je niz od 15 godina, koji niz dospjevši do brojke 15, ponovno se broji od jedinice (1). Izračunava se tako da se tekućoj godini doda 3 i suma se podijeli s 15, ostatak je indikcija. Primjer Godina 976, dodaj 3 i dobiješ 979, to podijeliš s 15, pa dobiješ kvocijent 65 i ostatak 4, a to je četvrta indikcija na natpisu. Mjesečev je ciklus niz od 19 godina, a izračuna se tako da se tekućoj godini doda jedinica i zbroj podijeli s 19. Ostatak je mjesečev ciklus. N. pr. $976+1=977$, ovaj broj $977:19=51$, a ostatak je 8. Dakle godine 976 bio je ciklus osmi. Mjesečev ciklus obilježava, da mjesečeve mijene poslije 19 godina padaju u isti dan sunčanog mjeseca.

Epakta označuje, za koliko je u odnosnoj sunčevoj godini mjesečeva godina kraća od sunčeve. U srednjem vijeku epakta bilježi, koliko je dana prošlo od mlada do 22 ožujka.

Sunčev je ciklus račun, po kojem nakon 28 godina padaju blagdani u isti dan sedmice kao i pred 28 godina. Kako se sedmični dani ravnaju po nedjelji, a ona se zvala dies Solis t. j. Sunčev dan, onda se i taj ciklus prozvaov sunčev ciklus. Izračuna se, ako se odnosnoj godini doda broj 9 i zbroj podijeli s 28, ostatak je sunčev ciklus, dakle $976+9=985$, razdijeli s 28, $985:28=35$, ostatak 5 sunčev je ciklus.

Konkurenta znači, koji je dan u godini na 24 ožujka, a taj je godine 976 bio petak, dakle konkurenta V.

Ovaj nadgrobnni natpis najvažniji je kameni dokumenat sredovječne hrvatske povijesti. Znamenitost njegova potječe od povijesnih i kalendarskih činjenica, koje su na njemu ubilježene. Dakako važan je i po tome, što nam svjedoči o socijalnom djelovanju Jelene u doba građanskoga rata i napokon i kao prilog poezije nadgrobnne onoga vremena. Tu zaista: »Kamenje govori!«

Za hrvatsku je povijest natpis Jelenin od osobite važnosti. On nam baca jako svijetlo na doba, koje je vrlo tamno i u svjetskoj povijesti zbog nestašice dokumenata, a posebice u našoj. Na njemu nalazimo tri vladarska imena i točnu godinu, pa je ovaj natpis bio jak oslonac Šišiću, kad je pisao Genealogiju i redoslijed hrvatskih kraljeva.

Vrlo je značajno, da je u isto doba živio u Splitu gradski prior, čije nam ime nije poznato, ali na čijemu grobu piše, da je bio »otac sirota i zaštitnik udovica«, dakle slično kao i na Jeleninu grobu.

Prošlo je dosta vremena dok, se pronašla i druga crkva kraljice Jelene, posvećena sv. Stjepanu, mauzolej hrvatskih kraljeva. Poslije dugoga uzaludnog traganja napokon mi je uspjelo ući u trag tome važnom spomeniku. Godine 1929. našao sam u arhivu biskupske kurije u Splitu dokumenat, u kojem je pisalo, da se na Gospinu Otoku u Solinu nalaze dvije crkve, jedna Gospina i druga sv. Stjepana, a vlasnost su splitskoga nadbiskupa. Dokument je iz godine 1397. Na temelju rasprave, koju sam napisao,³³⁾ društvo »Bihać« godine 1930. diglo je pločnik današnje župske crkve i pronašlo tu ostatke i temelje druge Jelenine crkve.

³³⁾ Vidi bilješku 42.

Obje crkve Jelenine bile su gotovo paralelno položene i povezane jednom kapelicom iz kasnijega doba, kojoj ne znamo svrhe. Prvašnja mišljenja o nekoj osobitosti arhitekture crkve Gospe od Otoka teško da se danas mogu održati. Dyggve u činjenici, da je okićena vertikalnim pilastrima nalazi karakterističan stil za arhitekturu onoga doba u Srednjoj Dalmaciji, a dva bačvasto presvođena predvorja pokazuju bizantinski utjecaj.

On, dakle, prihvaća Vasićevo mišljenje, da je crkva s Jeleninom grobnicom imala dva predvorja (narteks i atrium), u čemu i Vasić vidi utjecaj Bizanta. Karaman je ubraja među starohrvatske bazi-

2. Temelji Gospe od Otoka. Sarkofag Jelenin naden je u desnom gornjem uglu

like, koje su nastale prije pojave ranoromaničkih bazilika. Takve su bile i crkve sv. Marte u Bihaćima, sv. Barbare u Trogiru i ona u Koljanima. Dyggve je prije držao, da je crkva, u kojoj je pokopana Jelena, imala dva zvonika, ali u najnovijem djelu o Solinu: *History of Salonitan Christianity* dajući tlocrt ovih dviju crkvi na Jeleninoj grobišnoj crkvi postavlja samo jedan zvonik, na južnoj strani jednako kao i kod sv. Mojsija, no u rekonstrukciji nije ni ovaj jedan zvonik rekonstruirao, pa ne možemo znati, koje je zapravo njegovo mišljenje o zvoncima.³⁴⁾ Karaman uzimlje, da je zvonik bio u sklo-

³⁴⁾ Dyggve: *History* Fig. VI, 8.

pu s crkvom i to mu je odlika starohrvatskoga graditeljstva, jer crkve u dalmatinskim gradovima imaju kao i po ostaloj Evropi zvonike odijeljene od crkve, a starohrvatske, u koliko imaju zvonik, on je u sklopu s crkvom. Nadalje Karaman ističe, da crkva u kojoj je Jelena pokopana ima i druge odlike starohrvatskoga graditeljstva: crkvene su lađe odijeljene zidanim pilonima, a ne kolonama, piloni su pačetvorinasti, uza zidove izvani i unutra prizidane su lezene i pilastri, no ne podudaraju se po osi vanjske lezene i unutrašnji pilastri, po čemu izgleda, da su imali samo dekorativnu, a ne konstruktivnu funkciju, da podrže svod. Karaman ne kaže odlučno, kakav je bio krov na toj crkvi. Dok je prije u svojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti« tvrdio, da se ne zna, da li je imala kupolu, kasnije je izjavio, da su piloni možda nosili svodove i da je jedno polje u srednjem brodu bilo nadvišeno kupolom.³⁵⁾

I Dyggve u rekonstrukciji crkve postavlja kupolu sličnu onoj sv. Petra u Priku kod Omiša.³⁶⁾

Međutim piloni zidani i pačetvorinasti upotrebljeni mjesto kolona nisu nipošto osobina hrvatskoga graditeljstva, već su tako zidali davno u karolinško doba benediktinski graditelji po Italiji, kako donosi benediktinski historičar Philibert Schmitz u svojoj povijesti benediktinskog reda.³⁷⁾

Jednako nije osobitost hrvatskih graditelja pojava dvaju ili jednoga zvonika u sklopu crkvenih zidova, već su i to donijeli benediktinski graditelji u naše strane. U crkvi je bez sumnje bila pred oltarom ograda, ali se ni njoj nije našao nikakav trag kao ni oltaru. Apsida je bila iznutra obla, a izvana četverouglasta.

U crkvi, koja se otkopala ispod pločnika današnje župske crkve, bilo je veliko predvorje sa 16 dosada otkritih grobova iz starohrvatskoga doba. Sama crkva bila je relativno malena osobito obzirom na atrium. U tim grobovima negda su počivali hrvatski kraljevi, ali u kasnija vremena, kad je njihova uspomena iščezla, onda se u XVII. stoljeću u tim grobovima pokapali hrvatski seljaci.

Kad se pronašla ova crkva, nitko nije sumnjao, da je to zaista crkva sv. Stjepana, a ona što ju je Bulić 1898. otkopao da je Gospe od Otoka. Nešto kasnije najprije Karaman, a onda za njim i Dyggve stadoše tvrditi, da je Bulićeva crkva Sv. Stjepan, a ona pod pločnikom župske da je Gospina. Ja sam to njihovo mišljenje opovrgao u već spomenutoj radnji »Zadužbine hrv. kraljice Jelene«, pa ovdje nije potrebno donositi sve dokaze, već je dosta navesti samu činjenicu, da se Otok, na kojem su se dizale ove crkve kroz sva stoljeća nazivlje Gospinim Otokom i crkva na njemu Sv. Marija od Otoka i to se ime zadržalo sve do dana današnjega, a sv. Stjepan se općenito spominje, dok mu se konačno sasvim ne izgubi uspomena. Za

³⁵⁾ Karaman: Po ruševinama starohrv. Solina (Hrv. Kolo 1934.).

³⁶⁾ Dyggve: History.

³⁷⁾ Katić: Zaduzbine str. 200.

više grobova nema mjesta u atriumu Buličeve crkve, a u predvorju one druge našlo se 16 grobova. Jasno je, dakle, da je crkva u kojoj je nađen Jelenin sarkofag, Gospina crkva, a ona druga je sv. Stjepana, u kojoj je Toma Arcidakon svojim očima vidio grobove mnogih hrvatskih kraljeva i kraljica, među njima grob Krešimira, najvjerojatnije Petra Krešimira Velikoga, »magnificus vir Cresimirus«. Ta tvrdnja Arcidakonova upućuje nas, da je u predvorju bio sarkofag s imenom kralja Krešimira, jer odakle bi Toma nakon dva stoljeća mogao to znati?

Ove dvije crkve spadaju u red tako zvanih dvojnih crkvi »basilicae geminatae, koje su u starokršćansko doba bile osobina naših krajeva, ali u srednjem vijeku gradili su ih i benediktinci, pa je uvijek veća od njih bila posvećena Gospi, a druga kojem drugom svecu. Po srednjovječnoj mistici i praksi kraljevi se kopaju u onoj crkvi, u kojoj se krune, pa je vjerojatno, da je crkva Gospe od Otoka bila i krunidbena bazilika prije Zvonimira.

U blizini crkava vide se tragovi temelja kuća, u kojima su stanovali samostanci, koji su bez prestanka danju i noću molili nad grobovima kraljeva. Narodna tradicija sačuvala je kroz burne vjekove uspomenu na crkvu Gospe od Otoka i onda, kad nje nije bilo, kad ju je turska ruka porušila, a ista ta tradicija sačuvala je i uspomenu, da se je u Solinu krunilo sedam kraljeva.

Gospin Otok najvažniji je objekt hrvatske arheologije i ima još mnogo pitanja, koja će se riješiti daljnim kopanjem na njemu, pa ovaj izvanredno lijepi kraj s najodličnijim hrvatskim uspomenama traži, da bude još bolje i temeljitije istražen. Otok je živ spomenik suverenosti hrvatskoga naroda i njegove moći na ovim obalama, a ujedno i socijalne djelatnosti, kakova je bila moguća u ono davno doba.

Nađe se ponegdje napisano, da su crkve na Otoku porušili Tataari u XIII. stoljeću, kad su provalili do ovih krajeva. Da je to mišljenje neispravno, dokazom nam je već činjenica, što se one spominju kao čitave u dokumentu iz godine 1397. gdje se Otok spominje ovako: »Insula in qua existunt ecclesiae Beatae Virginis et Sancti Stephani«, dakle su one postojale i poslije odlaska Tatara. O tome će biti govora kasnije, kad se bude iznosila povijest Solina poslije propasti narodne dinastije. Zasada je dosta zabilježiti, da je crkva Gospe od Otoka ostala i dalje mjesto, oko kojega su se zbivali povijesni događaji. Crkve su nastradale oko 1522. i 1537. god., dakle od prvih jačih provala Turaka u Solinsko polje i do pada Klisa u turske ruke. Slika sa Gospina oltara najprije je sklonjena u Klis, pa odatle u Split, gdje je još 1614. živjela tradicija, da je slika u crkvi Gospe od Dobrića podrijetlom iz Solina, a tamo donesena iz Klisa.

Kad su se Turci poslije gubitka Klisa povukli prema Cetini, onda je Solin naseljen novim stanovništvom, koje je amo dospjelo iz okolice Petrova polja kod Drniša. Novi naseljenici podigli su nad temeljima crkve sv. Stjepana malu crkvicu i prozvali je Gospe od

Otoka. To je bilo oko 1670. godine. Oni nisu imali nikakve tradicije o toj crkvi starih vremena, jer su došli iz kraja, u kojem nije to ime poznato. Našli su, dakle, tu tradiciju kod onih rijetkih starenika, koji potječući iz predturskih vremena ostali su* i za teške turske dominacije na starome pragu čuvajući svoje povijesne uspomene.

CRKVA U GRADINI

Kakvih sto metara sjeverno od Otoka postoje vidne ruševine Gradine, nekoga kaštela, za koji su Bulić i Karaman tvrdili, da potječe iz XIV. stoljeća i da ga je sagradio splitski nadbiskup Hugolin de Mala Branca (1349.—1388.) protiv Klišana. Moje je uvjerenje, da je ta tvrđava iz XVI. stoljeća, o čemu će kasnije biti govora. Tvrđava se naslanja na gradske zidove stare Salone. U kaštelu je otkopana 1909.—1911. i 1923.—1925. crkva neobičnog oblika.

«To je bila građevina centralnoga tipa u obliku kvadrata i po svoj prilici presvođena (12x15 sa apsidom). Istočna je strana svetišta imala tri apside, jednu u sredini veću i što oblo strši izvan linije međošnoga zida, i dvije pobočne apsidice, mnogo manje i oblo izdubene u debljini samoga zida. Nutrinu crkve ispunjavalo je osam stupova, koji su bili poređani u obliku oktogona i još po jedan stup u četiri ugla iza toga oktogona.³⁸⁾

Karaman drži, da je ono osam stupova držalo središnju kupolu, a njezin pritisak prenosio se pomoću svodova na vanjske zidove preko četiri stupa u uglovima. Oko crkve i u njoj našlo se spolija i žbuke rimskih zgrada, zatim raznih fragmenata keramike, a pod temeljima crkve vide se dva unakrsna rimska zida iz različitih epoha. Crkva je djelomično podignuta na jakim zidovima, koji nipošto ne pripadaju hrvatskom doba već rimskom. Ti su temelji i zidovi od pravilno tesanih blokova slični onima u »Šupljoj crkvi«, gdje se je Zvonimir krunio. I granitni stupovi u Gradini potječu iz kakve rimske zgrade. Baze stupova djelomično su rimske, a djelomično starohrvatske. Uzduž zidova i u apsidi nalaze se udobne niše, za koje Bulić i Karaman drže, da su služile za sjedala crkvenih i svjetovnih odličnika. Možda je tako i bilo, ali oni su mogli služiti i da se razbije monotonija zidne plohe, pa da i te plohe budu u suglasju s nemirnim izgledom crkvene nutrine, koja se okitila u malome prostoru s 12 stupova.

Ni ovdje kao ni kod Gospe od Otoka nema traga ni običajnoj ogradi pred oltarom (septum), pa ni oltaru. Ulomci crkvenog namještaja urešeni su pleterom i u njegovim čvorovima nalazi se »oculus«, kuglica slična oku, koja iščezava pojavom geometrijskoga stila kod ornamentata, a vraća se opet u XI. stoljeću. To je putokaz, da crkvu datiramo jedanaestim stoljećem. Usto ima u crkvi i degeneriranoga rustičkoga pletera s nepravilnim nacrtom i slabom izved-

³⁸⁾ Karaman: Po ruševinama str. 18.

bom, ali koji naginje prikazivanju listova, dakle napušta geometrijski stil. Taj se pojav datira XII. stoljećem. Tada napredniji gradski majstori napuštaju pleterne ornamente, koje još zadržavaju lošiji seoski klesari. Po svemu ovome može se zaključiti, da je crkva u Gradini podignuta u XI. stoljeću, a u njoj se namještaj izvodio i u XII.

Uz crkvu sa zapadne strane kašnije je dozidan četverouglast prostor, koji izgleda kao atrij, no nijesu mu zidovi u konstruktivnoj vezi sa crkvom.

Osobiti oblik crkve t. j. bazilikalni u vezi s centralnim, pa niše, koje je Bulić smatrao sjedalima za odličnike, dale su mu povoda, da je držao ovu crkvu određenom za obrede višega stila i da postavi hipotezu, da je to ona crkva sv. Petra, o kojoj kaže Zvonimir, da je bio u njoj krunjen.³⁹⁾

Ta se hipoteza morala napustiti, kad je otkrivena crkva sv. Mojsija i sv. Petra u Šupljjoj crkvi.

No nije time crkva u Gradini izgubila svoju važnost. Njezinu neobičnu arhitekturu učinio je Strzygowski jednim od temelja, na kojima osniva svoju tezu o sjevernjačkom porijeklu starohrvatske umjetnosti. Strzygowski dokazuje, kako ona predstavlja tip crkve s kupolom nad četvorinom. Debeli vanjski zidovi imaju na istočnoj strani tri apside, od kojih srednja — 3,70 m široka — izbija 1,85 m izvan zida i ima u debljini svoga zida pet udubina, širokih po 0,70 m. Druge su dvije manje apside, prva 1,65 m, a druga 1,75 m duboko u glavnom zidu. Vrlo debeli uzdužni zid, koji je jedini sačuvan sa sjeverne strane, ima pet udubina, širokih po 0,65 m, dakle slično onima u srednjoj apsidi.

Stupovi u nutarnosti vrlo su nepravilno postavljeni, što je uostalom značajno za starohrvatske građevine uopće. Njihov je razmak u glavnim osima ovaj: na istočnoj strani iznosi 2,68 m, na zapadnoj 2,13 m, na sjevernoj 1,27 m a na južnoj 1,08 m. Stupovi su bili različite veličine, a nejednake baze pomogle su da dopru do iste visine. Samo su dva ostala na svome mjestu, a drugi su preneseni u Split.

Dovodeći ovu crkvu u vezu s gradnjom na 12 jarbola i po tome tvrdeći, da su ovaj način drvene gradnje Hrvati donijeli u Dalmaciju iz svoje pradomovine, Strzygowski uzimlje, da ono osam stupova u sredini ima funkciju, kako bi dva bliža ugaonome stupu pojačavali njegovu statičku jakost, pa se tako četiri ugaona stupa svaki s dva pomoćna izjednačuju s dvanaest stupova u četvornoj građevini.⁴⁰⁾

³⁹⁾ Bulić: Krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Zbornik kralja Tomislava 1929., str. 446—450).

⁴⁰⁾ Strzygowsky: Starohrvatska umjetnost — Zagreb 1927., str. 100 do 103 (M. H.).

Braća Jerko i Tomo Marasovići otkrili su na sačuvanom sjevernom zidu kontrafore, pa se može s pravom zaključiti, da ih je imao i južni zid. Time se ovaj neobični tip crkve priključuje tipu predromaničkih starohrvatskih građevina.

Dyggve cijeni, da je ova crkva građena oko 1000 godine.⁴¹⁾

Ako se i nije obistinila Buljčeva hipoteza o Zvonimirovoj krunidbenoj bazilici u Gradini, ipak je ova crkva pobudila pažnju povjesnika umjetnosti kao vrlo znamenit objekt građevne djelatnosti hrvatskih majstora u doba narodnih vladara, pa kako svaka solinska crkva ima svoju povijesnu znamenitost, tako je i ona zauzela odlično mjesto među njima.

No možda ona ima i još jednu povijesnu važnost. Zaista ona je u vrtlogu turske najezde teško postradala, jer je oko nje podignuta turska tvrđava »Gradina«, koja je i sama bila i porušena i opet podignuta, pa tako nije nam se sačuvao ni posvetni natpis ni dio oltara, ali činjenica, što se ona u takvim prilikama ipak relativno dobro održala, daje slutiti, da je Turcima poslužila, o čemu ćemo kasnije raspravljati.

ŠUPLJA CRKVA

(Sv. Petar i sv. Mojsije)

Nastavimo li našu historičku šetnju uz obale Solinske rijeke, vraćamo se prema istoku k Majdanu. Tamo gdje rijeka ostavlja svoj gornji tok i silazi u ravnicu lagano gmižući između sivih vrba produbivši korito mjestimice i do tri metra kod t. zv. Čurluguma i Bućanova jezera, gdje su se uvijek lovile tečne solinske pasturve, nalazio se jedan komad zida na mjestu, koje su Solinjani nazivali »Šuplja crkva«. Položaj je zatvoren s triju strana kosom, bregovima i ograncima Mosora. Sa zapadne strane zaustavlja tok rijeke jak potok, koji dolazi sa sjevera, Ilijin potok, i udarajući okomito na rijeku skreće njezin smjer od pravca istok-zapad na sjever-jug. Poslije velikih oluja potok nabuja, da nosi ogromno kamenje i do 10 tona teško. Izvor mu je blizu Rižinica. Usljed te potočne prepreke mulj, koji donosi rijeka od svoga gornjeg toka do te tačke, staložio se je kroz vjekove i zasuo velike ostatke crkve, po kojima se položaj prozvao »Šuplja crkva«. Ime je nastalo u doba, kad je ta crkva još postojala, ali bez krova. Pločnik sredovječne crkve danas je 2 metra ispod nivô-a rijeke; bez ikakve sumnje u XI. stoljeću bio je iznad rijeke, pa i u XVII. stoljeću na Camuci-ovoj karti zabilježena je i naslikana tu crkva iznad rijeke. Vidi se, da je imala zvonik s južne strane, ali je crkva bez krova. Bez ikakve sumnje i onda je rijeka poplavljivala u tom kraju, pa moramo pretpostaviti, da je crkva bila dignuta barem jedan metar iznad vodostaja. Kolike li je

⁴¹⁾ Dyggve: History str. 132.

promjene izvela voda! Tursko ime ćurlugum, što znači jezero, svje-
doči nam, da su i Turci rado ovdje boravili.

U ovoj ubavoj kotlini već su stari kršćani, dok je još postojala
Salona, sagradili veliku crkvu i pokapali se oko nje. Ona je nastra-
dala zajedno sa Salonom. U jedanaestom stoljeću Hrvati su podigli
na temeljima stare svoju novu, koja je najveća njihova dosada poznata
crkvena građevina. Do pronalaska njezina ovako je došlo:

Ubicirajući razne lokalitete spomenute u Reambulaciji dobara
splitskoga nadbiskupa iz 1397., opazio sam, da se granica njegovih
posjeda u Solinu povlači iznad Solinske rijeke s t. zv. Mravinskoga
gaja, te se proteže na jedan mlin sv. Stjepana »de pinis« t. j. pod
borovima, donedavno splitsko groblje Sustjepan, a onda Reambula-
cija nastavlja doslovno: »od crkve sv. Mojsija do mosta«. Kako su
svi ti lokaliteti u blizini Šuplje crkve, zaključio sam, da je Šuplja-
crkva identična sa crkvom sv. Mojsija. Tu sam svoju konstataciju
obrazložio u raspravi, kojom sam ustvrdio, da se crkva sv. Stjepana,
mauzolej hrvatskih kraljeva, nalazi na Gospinu Otoku.⁴²⁾

Mlin sv. Stjepana pod borovima spominje se u povelji kralja
Petra Krešimira godine 1069., kad taj kralj kaže, da su ga samostanci
sv. Stjepana zamolili, da im dozvoli graditi mlin na Solinskoj
rijeci i da je on zaista vidio svojim očima, da ima zgodno mjesto za
gradnju mlina u blizini crkve sv. Petra u Solinu i dao samostancima
zatraženu dozvolu. Blizina mlina i crkve apostolskoga poglavice bio
je putokaz, da se kasnije Šuplja crkva t. j. sv. Mojsije i sv. Petar
upoznadu kao jedna te ista crkva i tako dođe do otkrića Zvonimi-
rove krunidbene bazilike.

Društvo »Bihać« uvažujući moje rezultate stalo je kopati kod
Šuplje crkve, a iskapanje je povjerilo Dyggve-u.

Godine 1931. namjerio se je Dyggve upravo kod onih zidina
preostataka između puta i rijeke na starokršćansku crkvu, nad ko-
jom su Hrvati u XI. stoljeću podigli svoju. U samoj crkvi nađen je
najprije jedan fragment pluteja s natpisom S. Moyse(s) oko jedne
svetačke glave izrađene posve plošno u pleternom stilu. Dakle prva
tvrdnja, da je crkva pripadala sv. Mojsiju bila je time odlično potvr-
đena; a i doba crkve moglo se datirati XI. stoljećem. Koji dan ka-
snije naš trud okrunjen je još važnijim uspjehom.

Na najodličnijem mjestu, pred oltarskom pregradom, koja je
vrlo dobro sačuvana, našao se natpis, koji je tekao preko gornjega
praga ograde, a koji je glasio: »Sanctissime Petre suscipe munus a
reverendo Moyse famulo tuo«. Na zabatu iznad natpisa bio je ukle-
san križ i oko njega dva pauna, kojima su repovi urešeni kolutima
i pravilnim volutama.

Ovim je natpisom riješeno pitanje ubikacije Zvonimirove kru-
nidbene bazilike. Ja sam već godine 1938. napisao ove riječi

⁴²⁾ Katić: Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu.
(Šišićev Zbornik, 1929., str. 74).

pobijajući Bulićevu tezu o Gradini: »Ipak, ako omjerimo dokaze jedne i druge, više nas uvjeravaju oni, koji nas upućuju, da je crkva sv. Mojsija bila ujedno (po srednovječnom običaju) i sv. Petra i da se je tu u »Šupljoj crkvi« krunio Zvonimir«. ⁴³⁾

Godinu dana kasnije Dyggve je jednako dao svoje mišljenje, da je Šuplja crkva mjesto, gdje se Zvonimir krunio. ⁴⁴⁾ Napokon sam godine 1942. donio nove dokaze za svoju tvrdnju, ⁴⁵⁾ pa se je i Dyggve složio, da je to rješenje konačno. ⁴⁶⁾

Međutim sam i poslije toga našao u jednoj topografskoj karti iz god. 1675. zabilježeno na mjestu Šuplje crkve »Tragovi samostana sv. Petra« i tloris crkve upravo onakav, kakav je tloris Šuplje crkve i nedaleko pod brojem 2074 bilješku, da je tu ruševina jednoga starog mlina. Ovo su direktni dokazi i jači od svakoga nagađanja. ⁴⁷⁾ i ⁴⁸⁾

Zvonimirova krunidbena bazilika veća je od ijedne starohrvatske crkve u okolici Solina i spada u red ranoromaničkih crkvi XI. stoljeća. Crkva je imala tri broda, a njezina je površina 26,30x13,60 m. Srednja je lađa odijeljena od pobočnih četirima četvrtastim pilonima. Apsida je pravokutna, kao što su bile u običaju u starohrvatskim crkvama IX. i X. stoljeća.

Rebrasti pilastri na zidovima ovdje su prvi put usklađeni prema osi, koliko s vanjske, toliko s unutarnje strane, što je tipično romanička oznaka«. (History str. 133.). Pred oltarom bila je ograda, na kojoj i natpis posvećen sv. Petru, i prostirala se preko čitave širine crkve.

Kroz septum ulazilo se na troja vrata u svetište oltara.

Osim glavnog oltara s ciborijem, kojemu se vide četiri rupe, nad kojima su se dizali stupovi, a u rupe se ulijevalo olovo, da drži stupove, još su u malim nišama bila dva oltara, sa svake strane po jedan. I ovdje kao i u Rižinicama odio za svećenstvo relativno je velik, jer je bio veći broj samostanaca, a zbog toga su i tri oltara. Na jednom oltaru, naime, mogla se reći samo jedna misa svakog dana, pa da bi drugi misnici mogli misiti, trebalo je više oltara.

Pred zapadnim vratima izgrađen je atrij i u njemu s južne strane podignut je zvonik povezan sa sklopom crkve. Od zvonika sačuvale su se četiri stepenice. Na crtežu Camuci-evu iz godine 1571. zvonik je gotovo čitav. U atriju uz crkveni zid postavljen je jedan rimski sarkofag, ali upotrebljen u hrvatsko doba. Bez sumnje tu je bila položena kakva odlična ličnost. Na žalost nadgrobni natpis bio je na ploči, koja malterom pričvršćena uz prednju stranu

⁴³⁾ Katić: Marginalia za topografiju starohrvatskoga Solina (List biskupije splitsko-makarske, god. LX, br. 1—12, godine 1938.).

⁴⁴⁾ Forschungen in Salona III, 1939., str. 121., op. 10.

⁴⁵⁾ Katić: Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Hrv. Kolo XXXIII.)

⁴⁶⁾ Dyggve: History, str. 146., bilješka 41.

⁴⁷⁾ Katić: Topografske bilješke.

⁴⁸⁾ Dyggve: History, str. 146., bilješka 40.

sarkofaga, vremenom je otpala i izgubila se, a ostao je na sarkofagu samo prvotni rimski natpis.

Na pobočnim zidovima na sjevernoj i na južnoj strani bila su probijena vrata. U crkvi je pločnik posve dobro sačuvan, i na njemu se opažaju četvorinasti prostori, na kojima su se dizali piloni, kojih je bilo šest, sa svake strane po tri. Usred pločnika zaostao je jedan ogromni rimski kapitel i dvije nadstupine ukrašene pleternim gužvama. Od starokršćanske crkve ostala su dva kapitela kasnoga doba i upotrebljena su za stipe s pokrajnih oltara. Predteča ove crkve bila je starokršćanska crkva za polovicu veća. I ona je imala atrij, tri uzdužne lađe i jednu poprečnu, a apside joj je bila polukružna. Oko prve i druge crkve bilo je groblje, prosti grobovi u zemlji i sarkofazi.

To je sve, što se je moglo sa sigurnošću utvrditi, ali ostaje još nekoliko sitnih fragmenata s ulomcima slova, pa možemo zamišljati, da je osim glavnog natpisa bilo i drugih. Na jednom odlomku, koji je očito bio dio luka, ima šest slova, od kojih su prva tri... a u s, valjda se popunjava l a u s, što bi opet bilo dio kojega posvetnog natpisa.

Okolica crkve nije pretražena, pa je nade, da će se još koješta naći, što bi popunilo povijest ovoga važnoga spomenika.

Uz samostan moramo zamišljati razne zgrade oko njega i oko crkve, samo što je teško odrediti, je li samostan bio s južne ili sa sjeverne strane crkve. Po pravilu benediktinci su stambene zgrade dizali s južne strane, ali na crkvi su osim glavnih vrata na zapadnoj strani također dvojica na postranim zidovima, južnim i sjevernim, pa tko može reći, kroz koja se vrata ulazilo u samostan. A gdje su druge gospodarske zgrade? Pred hrvatskim arheolozima još je široko polje rada.

Šuplja crkva je mjesto, gdje se odigrao krupan događaj u povijesti hrvatskoga naroda. Zvonimir je markantna ličnost hrvatske povijesti. U orijaškoj borbi između papinstva i njemačkoga carstva, on pristaje uz Grgura VII. i time prima preko papinskih poslanika kraljevske znakove. Zvonimir je primivši te znakove iz Rima oslobodio Dalmaciju bizantinskoga vrhovništva i tada po prvi put Hrvatska i Dalmacija postadoše državopravno jedna država. (Barada). Bizantinskomu gospodstvu nad Dalmacijom došao je kraj bez oružana sukoba, a to se moglo dogoditi samo suradnjom njegovom, a za to treba predpostaviti i intervenciju Grgura VII. kod cara Mihajla VII. (Šišić). Kako je Zvonimir preoteo prijestolje zakonitom nasljedniku i protiv sebe imao velik dio plemstva, a u primorskim gradovima Mlečane, sasvim je razumljivo, da se obratio papi, koji je osim toga bio upravo u dobrim odnosima s Bizantom te mu mogao pomoći da zadobije potpuni suverenitet nad dalmatinskim gradovima.⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ Grga Novak: Historija naroda Jugoslavije, str. 209.

Zvonimir je ipak najprije izabran za kralja od hrvatskoga naroda i onda ovdje dao svoju izjavu i zavjernicu vjernosti papi Grguru VII. o načinu, kako će vladati u svojoj kraljevini.

U toj zavjernici i stoji, da je Zvonimir bio okrunjen u »solinskoj bazilici sv. Petra« po ondašnjem računu, kad je godina po bizantinskom načinu počinjala 1. rujna, bilo bi 1076. u listopadu, a po današnjem još je tada tekla 1075. godina. Godine 1076. bila je nedjelja 8. listopada, a u zapadnoj crkvi toga dana svetkuje se blagdan sv. Dimitrija, dakle krsno ime Zvonimirovo, pa bit će zato i izabran taj dan za krunidbu, koja se i inače morala obavljati u nedjeljni dan.

Jedina sigurna krunidba hrvatskih kraljeva jest ova Zvonimirova u crkvi sv. Petra u Solinu tu pred velikim oltarom.

Još danas živa je uspomena na ovaj događaj u jednoj vrlo poznatoj skulpturi, koja je valjda nastala baš povodom ove krunidbe.

Već je spomenuto, da su u Šupljoj crkvi nađeni bareljefi s ljudskim likom isklesani po načinu, kako su radili klesari XI. stoljeća.

Dyggve dovodi ove fragmente u vezu s predstavama na glasovitoj krstionici u crkvi sv. Ivana u Splitu. Kršteni zdenac ograđen je pločama iz XI. stoljeća, od kojih je na jednoj predstastavljena *proskinesis* t. j. klanjanje vladaru, koji sjedi na prijestolju.

O tome pitanju pisali su Kukuljević, Radić Fr., Jelić, Strzygowski, Klaić, Vasić i Abramić. I o podrijetlu oplata i o značenju predstava razna su mišljenja. Stariji pisci većinom su za to, da je tu prikazan Krist na prijestolju (*Majestas Dei*), drugi da je Tomislav, a noviji da je Zvonimir. Dyggve odlučno tvrdi, da su ove oplatae donesene iz crkve sv. Petra u Solinu. On upoređuje njihov stil i materijal s onim fragmentima u šupljoj crkvi i napokon dolazi do zaključka, da je na oplatama prikazan kralj Zvonimir, kako poslije krunjenja prima poklonstvo svojih podanika.⁵⁰⁾

Nažalost ne znamo, kad je zdenac splitske krstionice dobio sadašnji oblik, pa tako ne možemo ni utvrditi, kad su oplatae iz Šuplje crkve prenesene u Split. Svakako se crkva sv. Petra nije odmah napustila, a još manje rušila, čim je izumrla narodna dinastija. Ona je u relativno dobrom stanju i 500 godina poslije toga, jer na Camuci-evoj karti iz 1571. još je čitav zvonik i zidovi.⁵¹⁾ Napokon i dobro sjećanje puka u nazivu »Šuplja crkva« svjedoči, da je u takvom stanju, ali bez krova, postojala barem još u početku XVIII. stoljeća, jer današnji stanovnici solinski doselili su se iz Petrova polja kod Drniša 1645. na opustjeli solinski teritorij. Mislim, da je crkva porušena upravo oko 1700 godine, kad su se gradile Gašpine mlinice u neposrednoj blizini, pa se njezino kamenje upotrijebilo za gradnju. Već je spomenuto, kako u to vrijeme Calergi bilježi na svojoj topografskoj karti »Ruševine samostana sv. Petra«.

⁵⁰⁾ Dyggve po usmenom razgovoru i po njegovoj jednoj najnovijoj rukopisnoj radnji.

⁵¹⁾ Carta di Camucio dell'anno 1571 (*Bullettino di a. e. st. d.* 1913 tabla III).

I izvještaj dobroga poznavaoća domaće povijesti splitskoga kanonika Jeronima Bernardi-a, koji je on poslao Farlati-u tobože o Trpimirovu samostanu, ne može se odnositi na Rižinice, već na ovaj samostan. Bernardi govori upravo o samostanu sv. Petra, ali drži, da je to Trpimirov i ubicira ga između Solina i Klisa: »Stara zgrada još postoji, premda od starosti na pò porušena između Klisa i Solina«. ⁵²⁾

Bernardi nije potanje označio lokalitet, gdje se nalazi ta zgrada, a položaj Šuplje crkve zaista je na granici solinskoga i kliškog polja, pa s druge strane suvremeni Calergi, koji je zabilježio svaku sitnicu ne bilježi samostan u Rižinicama, što znači, da ga nije opazio, pa se i one riječi Bernardi-eve bez sumnje odnose na Šuplju crkvu. ⁵³⁾

Samostan sv. Mojsija uz crkvu sv. Petra bio je među uglednijima u hrvatskoj državi. Njegov opat Ursus prisutan je jednom vrlo važnom događaju za vrijeme Zvonimirove vlade.

Godine 1078. posljednji Trpimirović Stjepan, kasniji kralj, dariva samostanu sv. Stjepana de pinis neka dobra od svoje dje-dovske kraljevske baštine u Žrnovnici, pa piše o tome aktu povelju, koja je u istinu mnogo veće važnosti nego obična darovnica. U toj povelji on kaže, da je zatvorivši se u samostan sv. Stjepana odložio sve svoje časti i nazivlje tu prisutnoga kralja Zvonimira svojim gospodarem — dominus meus.

Taj se dokumenat može smatrati čistom abdikacijom na prijestolje, na koje je imao pravo po svome rodu, kako će on poslije smrti Zvonimirove i isticati u drugoj povelji, kad govori, da sjedi na prijestolju svojih otaca i djedova. Usporedimo li ove dvije povelje, onda još više iskače važnost one prve. Na tako važnom dokumentu zabilježene su i odlične i visoke ličnosti kao svjedoci. Stjepan kaže, da je to učinjeno u prisutnosti Zvonimira, kraljice Lepe, njihova sina Radovana, kardinala Petra, nadbiskupa Lovre i Ursa, opata sv. Mojsija.

Znak je to, da su samostanci sv. Mojsija bili u osobitoj milosti kralja Zvonimira, valjda i njegovi odlučni pristaše, pa po tome i pape Grgura VII. i nadbiskupa Lovre, zbog čega je i izabrana njihova crkva, da se u njoj kruni Zvonimir.

SPOMENICI NA ZAPADNOJ STRANI SALONE SVETI MIHOVIL KOD AMFITEATRA

Dosada se nije znalo za kakvo naselje na ovoj strani stare Salone. Bila je samo po dokumentima poznata crkva svetoga Mihovila blizu amfiteatra. Sačuvala se je fundacionalna isprava, koja kazuje, da je u vrijeme kralja Držislava neki bugarski bjegunac Pinčo za-

⁵²⁾ Farlati: *Illyricum Sacrum* III, str. 50b.

⁵³⁾ Katić: *Topografske bilješke*, str. 14—15.

jedno sa svojom rodbinom dobio od kralja dozvolu, da može uzeti iz amfiteatra kamenja, koliko hoće, da sagradi crkvu u čast sv. Mihovilu. To je bilo oko 1000. godine. S tom su ispravom u vezi još nekoje, kojima se određuje, tko ima biti nadarbenik te crkve, naime potomci tih bugarskih bjegunaca. Ove su isprave proglasili falsifikatom neki domaći (Šišić) i strani povjesnici (Drinov). Rački je držao, da su samo prerađene u XIII. stoljeću.⁵⁴⁾ Lucius je u svojim kolektaneima skupio više gradiva o toj crkvi, a i u kaptolskom arhivu u Splitu nalaze se popisi njezinih dobara (montanei) iz godine 1576., 1612. i 1620. Po tim popisima razabire se, da je crkva sv. Mihovila imala velike posjede po splitskom polju, a veći dio zemalja oteli su Turci. Kroz stoljeća više puta spominje se ova crkva u raznim prigodama sve do odlaska Turaka s Klisa, kad se pomišljalo na njezinu obnovu, ali do nje nije došlo, i tako se od XVIII. stoljeća izgubio svaki spomen na nju, osim dvaju toponima: Podsvetmijo i Nadsvetmijo, po kojima ju možemo ubicirati oko staroga rimskog groblja »Hortus Methrodori« blizu kolodvora.

Kad se pomno prouče isprave, dolazi se do zaključka, da su one samo u XIII. stoljeću bile prepravljene i uvedene u Registar dobara. Ova crkva dolazi u dokumentima pod imenom Sanctus Michael de Arena, ili de Slano. Lucius donosi genealogiju potomaka Pinčovih, po kojoj bi splitski plemići Radovčići (Gaudenzio) bili potekli od Pinča i oni su god. 1255. dali posvetiti crkvu, a posvetu je izvršio nadbiskup splitski Rogerije.

Na sjevernoj strani amfiteatra, kakvih 250 m udaljenosti, diže se na kamenitom grebenu crkvica sv. Nikole. Ispod crkve godine 1911. otvoren je kamenolom lapora, koji se izvezio brodovima u Italiju. Radnici su pri kopanju našli više grobova, ali je poduzeće kao obično, to skrivalo od straha, da Bulić ne obustavi rad u kamenolomu zbog starinskih objekata, koje bi trebalo istražiti. Tako su s laporom odvezeni i predmeti iz grobova.

Godine 1954. uz ivicu toga zapuštenog kamenoloma počela se probijati cesta. Već na samoj površini opažali su se nekovi grobovi i pri daljnjem krčenju našlo se nekoliko rimskih, pa starokršćanskih, onda hrvatskih i konačno nekoliko grobova pod stećcima, dakle lijep primjer kontinuiteta smrti, ali i života na tome mjestu.

Od rimskih spomenika važan je onaj *kenotaf*, prazan grob, koji je podigao jedan viši državni činovnik Solinjanin svome sinu, koji je živio na Dioklecijanovu dvoru u Nikomediji i tamo umro. »Što je morao on meni učiniti, to, evo, ja činim njemu« završava otac žalobni natpis posvećen sinu.

Nadalje je nađen fragmenat sarkofaga Anastazija lektora, dakle klerika nižeg crkvenog reda. To je jedini dosada nađen natpis lektora u Solinu. Groblje je imalo i svoju crkvu, orijentiranu od sjevera

⁵⁴⁾ Rački: Documenta, str. 119—120.

prema jugu. Bila je duga 12,45m, široka 5,10 m. Imala je septum i sačuvalo se je na svome mjestu podnožje oltara (stipes), naravno samo fragmentarno. Po ostacima žbuke može se zaključiti, da je bila bojadisana. Crkva je već bila srušena, kad su stari Hrvati na istome mjestu nastavili pokapati svoje mrtvace. Jedan starohrvatski grob postavljen je bio na porušenom zidu crkve.

Hrvatski su grobovi ovalnoga oblika i naušnice s filigranskim jagodama pripadaju X.—XI. stoljeću. Te su naušnice od pozlaćenoga srebra. Prstenje je od bronca.

Nad ovim grobovima postavljeni su drugi, posve različita oblika. Oni imaju oblik istostraničnog trapeza, a uži su kod nogu mrtvačevih nego kod glave. Ovi grobovi su iz kasnijega doba, pa i predmeti u njima nađeni ne pripadaju starohrvatskom vremenu. Kako su pokriti stećcima, to potječu iz XIV.—XVI. stoljeća. U jednom od ovih grobova nađena su dva komada zlatnoga brokata, u drugome ogrlica od staklenih perlica. Hrvati toga doba bili su ratnici, pa to se odražava i na njihovim grobovima. U jednome našao sam glavu mrtvačevu zasječenu iznad desnog uha mačem. Rana je bila smrtonosna, duga 6 cm, a i kost je slomljena i nezarasla. U drugome grobu ležao je mrtvac, kojemu je nadkoljenica (femur) bila slomljena, ali kasnije srasla. Kad se nastavi iskapanje na ovome mjestu mogu se očekivati daljni rezultati.

Crkvice na kamenitoj kosi posvećena je sv. Nikoli, ali se u njoj štiju i Mladenci. Pala oltara djelo je jednoga splitskog slikara XIX. stoljeća Valenti-a bez ikakve vrijednosti, a na njoj je prikazan sv. Nikola i Nevina dječica. U XIII. stoljeću prenesena je t. zv. svečanost dječjega biskupa od dana nevine dječice, 28. prosinca, na dan sv. Nikole, 6. prosinca, pa su tako došle skupa obje svetkovine. Crkva nema osobitih arhitektonskih obilježja, po kojima bismo ju mogli datirati nekim određenim razdobljem. Jedino korniža romaničkoga oblika, kojom završava apsida u obliku polukalote, mogla bi biti nekim putokazom, ali nesigurno je i to. Spominje se pak crkva sv. Nikole iznad amfiteatra u jednoj odredbi bana Nikole Gorjanskoga, koji zabranjuje, da nitko ne smije dirati posjed crkve »sv. Nikole nad Solinom«. ⁵⁵⁾

U groblju kod sv. Nikole pokopan je u XVIII. stoljeću solinski harambaša, dakle vojnički i civilni zapovjednik sela, Lovrin Parać. Nad njegovim grobom podignut je pseudostećak t. j. ne od jednoga kamena već sazidan sanduk nad grobnom jamom. Više glave postavljen je križ i na jednoj strani natpis, a na drugoj polumjesec, uspomena na stećke, kojih je dosta uokolo.

Groblje kod sv. Nikole odlikuje se činjenicom, da je ono svjedok raznih vremena i kontinuiteta života u ovom kraju, jer od rimskih vremena pa sve do dana današnjega ono nam je sačuvalo tragove života i tako je dokazom, da Solin nigda nije ostao pust. Stećaka je

⁵⁵⁾ Relazione della Mensa archiepiscopale di Spalato del 1687., fol. 61.

do nedavno bilo više, ali su polupani, kad su se tu nasadili vrtlovi. U bližim se kućama plemena Vukšića nalaze uzidani mnogi fragmenti sa grobnih spomenika. Nažalost stari stanovnici nisu imali osobitog poštovanja prema grobovima, pa su kosti u njima izmiješane i preturene, da se nađe mjesta novom mrtvacu, tako da se u jednom grobu nalazi pri dnu nogu mrtvačevih po 6—9 lubanja, a ostale kosti razbacane. Taj se pojav može datirati vremenom, kad su se ovdje stali pokapati ljudi iz doba stećaka, dakle od XIV. do XVI. stoljeća. Takve barbarske običaje ne nalazimo u doba starohrvatsko.

Otkrićem ovoga groblja nije se mnogo obogatilo naše poznavanje solinske prošlosti, jer se je u doba poslije pada Salone život u glavnom razvijao na istočnoj strani staroga grada, gdje je obilje vode davalo bogate uslove života. Ovdje na zapadu grada tekao je tek potok s Bilih i »Slano«, a bunari kod Sv. Mihovila i u Smoljevcu, valjda još iz rimskoga doba, davali su oskudnu vodu ljudima i blagu.

I drugi ostaci života u ovom kraju upućuju nas, da ovdje ne očekujemo drugo nego tragove pastirskoga života. Već iz rimskoga doba tamo pod Kozjakom u živcu kamenu još postoji reljef pastirskoga božanstva Silvana, što ga je neki zakopani talent isklesao, da čuva brojna stada. Na Humčinama vide se razoreni torovi »Torine«, a nedaleko su i Tomića tori. U istoj liniji pod Kozjakom diže se Pultaj, kojega i samo ime u vezi je s torinama.

Naprotiv uz Solinsku rijeku dižu se znamenite crkve Bl. Dj. Marije i sv. Stjepana na Otoku, ističe se svojom ljepotom ona u Gradini, a sve nadmašuje i ljepotom i važnošću crkva sv. Petra i Mojsija. Sve se te crkve u staro doba ogledale u bistroj vodi Solinske rijeke i davale sliku punu draži i ponosa, onako kako pjeva Heine o Kölnskoj katedrali. Tu ne ću reći staru riječ »Si licet parva componre magnis«, jer kako je njemačkome srcu mila ona katedrala, tako bi i hrvatskom bile ove crkve, da su se sačuvale, kao svjedokinje stare slave i ponosa, a ta čuvstva ne podnose usporedbe po veličini, već je i sitnija uspomena draga, jer je moja.

DVORINE

Ovdje ću govoriti o jednom historijskom spomeniku, koji ne možemo prstom pokazati niti očima vidjeti, ali koji je sigurno postojao u Solinu, a to su dvori hrvatskih kraljeva. Kad znamo, da su se oni krunili i pokapali u Solinu, samo po sebi se daje zaključiti, da su morali imati tu i svoje dvorove. Trpimir je imao u Kliškom polju svoj gospodarski dvor (c u r t i s), u kojem je stanovao barem jedan dio godine. A gdje da pomišljamo kraljevske dvorove?

U neposrednoj blizini Zvonimirove krunidbene bazilike prostire se velik otok na Solinskoj rijeci, koji se zove D v o r i n e. Taj je otok danas samo pješčano polje, do pred rat je bio zarastao rakitom i dračem. Ako je rijeka nanijela u Šupljoj crkvi do 2 m i više naplovine, ovdje je bez sumnje i preko dva metra. Samo ime Dvorine

znači ruševine kakvih velikih zgrada, pa je vrlo vjerojatno, da su se u starije vrijeme tu još opazali tragovi, a valjda i stršili zidovi tih zgrada. Tradicija se je pokazala vjernom čuvaricom uspomena kod nedaleke Šuplje crkve, pa joj možemo bez straha, da ćemo se prevariti, i ovdje pokloniti svoju punu vjeru. Kao što su se i drugdje po Evropi kraljevski dvorovi podizali na otocima rijeka (Pariz, Beč, Budim), tako je posve naravno, da su i hrvatski kraljevi svoje domove gradili na takvim mjestima, gdje ih je snaga vode štitila od neugodnosti.

Dvorine su mnogo bolje vodom odijeljene od suhe zemlje nego Otok, jer oko njih protiče čitava Solinska rijeka, a kod Otoka ona se razlijeva u mnogo rukava, koji su plitki i oskudniji vodom.

Zadatak je hrvatske arheologije, da na ovom mjestu pokuša iskopati, ne bi li se srećom namjerila na taj važan objekt, koji bi možda kojim natpisom otkrio kakvu tajnu naše prošlosti.

Poslije smrti Zvonimirove izišao je iz samostana sv. Stjepana pod borovima u Splitu tužan pokornik i teški bolesnik, da steče još tužniju slavu sjedajući na prijestolje svojih pradjedova. Vjerojatno je i on bio krunjen u Solinu i to je posljednji plamećak slave roda Trpimirovića.

Njegovom smrću opustješe kraljevski dvorovi u Solinu, zamuknu žalobni psalam u Gospe od Otoka i sv. Stjepana, zemlja potonu u tugu i žalost polita krvlju svojih nesložnih sinova. Latin Toma Arcidakon to ovako opisuje: »Pošto je čitav kraljevski rod izumro, nije više bilo nikoga, da zakonito primi baštinu hrvatske države. I tako nasta među svima velikašima kraljevine teška nesloga i budući da su bili pocijepani u stranke, čas ovaj čas onaj prisvajaje zbog pohlepe za vlašću sebi vlast nad zemljom. Zbog toga učestaše nebrojene otimačine, pljačke, ubijstva i sve zlo, jer nije bilo dana, kad ne bi jedan drugoga gonio, napadao i ubijao«.

Tako su bili jadni dani, a nije bilo kraljice slične Jeleni, da bude majka kraljevstva, majka sirota i zaštitnica udovica. Bila je tada druga Jelena »Lepa«, koja je hrvatsku krunu pružala svome bratu Ladislavu ne imajući osjećaja za zemlju, koje je diademom resila svoje Arpadsko čelo. Sramotna je stranica naše povijesti, kad smo voljeli tuđinu nego samima sebi, a nažalost ta je stranica imala i više izdanja u dalmatinskoj prošlosti. Divni narodni junak Petar Svačić (Zvao se ovako ili kako drugačije, sve je jedno!) zaslužuje vječnu slavu i časnu uspomenu. On nesiguran u Solinu stolovao je u tvrdom Kninu, odakle je pošao u boj, da u Petrovoj gori dade svoj život za Hrvatsku.

U Solinu su opustjeli i samostani, jer je nestalo njihovih utemeljitelja i zaštitnika Trpimirovića. Mađarski kraljevi darovali ih splitskom nadbiskupu zajedno sa crkvama na Gospinu Otoku.

Kraljevski je Solin doživio dane Jeruzalema, kad plače nad njim Jeremija prorok: »Ah, kako leži pust grad nekada bogat sta-

novnicima! Putovi Sionski tuguju, jer nitko ne dolazi na blagdan. Sva su vrata njegova pusta«.

Još samo kao žeravica pod pepelom sinut će od časa do časa njegovo ime kroz kasnije vjekove, ali sam Solin od prijestolnice kraljevske spao je na prosto selo, koje će dijeliti sudbinu sa okolnim selima Kučinama, Mravincima i Vranjicem.

PROSIK

Među ovima Kučine su najstarije, one se pod imenom u latinskoj transkripciji »Potchilco«. — Pod kukom spominju već 1144. godine u darovštini popa Crnote. Spominje se i jedna kapela, u kojoj počivaju kosti njegovih roditelja. U XII. stoljeću nabrajaju se tuda mnoge zemlje s hrvatskim imenima: Trstenik, Brus, Jedro, Kladi-ve, Godimirščina, Gladnici, Vrba, Granica i Gostinj. Sva ta imena i danas su živa u ustima naroda. Kako su hrvatska imena zemalja, tako su i ljudi, koji se spominju u tim dokumentima: natpop Vukota, Vučina, Beroš, Ivan, Hval, Toljina, Gruban, Jadreić, Dragoš, Mileša, Osor, Rubonja, Stojoj Stijan. Kučine su bile malo crkveno središte, Arhiepzbiterat, pa akta pokrajinskog crkvenog sabora u Splitu godine 1185. potpisuje kao član sabora i Vukota, arhiepzbiter Kučina.

Od XIII. stoljeća dalje često se u juridičkim dokumentima spominju Kučine bilo u darovštinama i testamentima, bilo u parnicama. Uz Kučine tu su bila i druga sela: Gostinj, Križ i Gorica pa malo dalje prema moru i selo kod Gospe od Sita. Ova su sela poharana i nestala za turske invazije. Kučine su se prostirale sve do Solinske rijeke, pa su zahvaćale i današnje selo Mravince.

Ispod Mravinaca bila je u XII. stoljeću crkvice sv. Tekle i sv. Ivana Krstitelja. Kameni humak sačuvao je ime te crkve, jer se i danas zove *S u t i k v a*, a u staro doba Sancta Tecla, što se izgovaralo Sancta Ticla, a novi naseljenici u XVII. stoljeću nevješti tome imenu pretvorili ga u Sutikvu.

Rano u XII. stoljeću, dok još valjda nije bilo tu crkve ime se brežuljka piše Hlm — Hum. Za zemlje oko Sutikve vode se duge i žučljive parnice između SPLICANA i KLIŠANA, pri čemu se spominje neki put, koji se još 1397. god. nazivlje starim putem (*Viae veteres vulgo dictae s t a g n e* — stari put po pučku nazvan *s t a g n j e*). Sutikva je naročito vidljiva, pa se kod razgraničenja između Splita i kliških knezova Šubića bilježi kao izložena pogranična točka.³¹⁾

Pod Sutikvom nastalo je sredovječno selo Prosik. I danas zemlje s lijeve strane Solinske rijeke u gornjem njenom toku nazivlju se Prošici, a ime je nastalo od toga, što na tome mjestu Dioklecijanov vodovod presijeca kamenitu kosu.

Selo Prosik spominje se u jednom popisu dobara Gospe od Otoka iz godine 1338., ali to je tek prijepis iz nekoga vrlo starog montaneja (popisa). Godine 1301. zabilježena je jedna zemlja »kod Pro-

sika blizu Solina«. I kod razgraničenja između kliških Šubića i Splićana godine 1358. spominje se Prosik.

Kako se ovo selo ubraja u dobra, koja je splitska crkva baštini-la od Gospe od Otoka po darovnici kralja Zvonimira, jasno je, da je ono u prvašnje doba, dakle u vrijeme kraljice Jelene bilo nadarje Gospine crkve. Kraljica je morala po sredovječnom običaju i crkvenom pravu opskrbiti zemljama svoje zadužbine, a to su bez sumnje one zemlje, koje se kasnije spominju u montanejima splitskih nadbiskupa pod posebnim imenom: »Haec sunt terrae sanctae Mariae di Salona«. S ostalim zemljama dospio je u posjed nadbiskupov i Prosik.

No kako je to selo bilo u međašu s Klisom, obijesni su ga Klišani često pljačkali, pa je energični nadbiskup Ugolino de Mala Branca sagradio veliku tvrđavu, da svoj i splitski posjed brani. O tome Ugolinov suvremenik splitski kroničar A. Cutheis (1348.—1376.) piše: »U Proniku blizu rijeke Solina, na putu, koji je vodio u Klis, sagradio je kuću s velikom kurijom i tu je podigao tvrđavu i sam je osobno sa svojim slugama svagdano tu pribivao, te nije dopuštao, da se ikakva povreda nanese Splićanima od Klišana i drugih«. O ovoj će tvrđavi kasnije biti govora.

Prosik je vrlo plodno tlo natapano potocima, pa su već Rimljani tu imali svoje vinograde. U njemu sam našao u živcu kamenu udubljen tijesak za vino, kakovi se nalaze na više mjesta u staroj Saloni. I ovdje se je nastavio život od najstarijih vremena sve do turske najezde.

Stanovnici su Prosika bili koloni na zemljama nadbiskupskim i sklapali pogodbe, koji će dio plodova davati u ime zemljarine (ius terratici), a uz to su unajmljivali mlinove i stupe nadbiskupske. Te se pogodbe mogu pratiti sve do godine 1518. u aktima nadbiskupskoga arhiva.⁵⁶⁾

Prosik je dapače imao u XV. st. i svoju vlastitu župsku crkvu u ta začudo nije bila sv. Tekla, već crkva sv. Jakova izvan današnjega Prosika. Ona se spominje samo dva puta u dokumentima, a nalazi se zabilježena na Camuci-evoj karti iz godine 1571., dakle poslije pada Klisa, i ima čitav krov i zvonik. Nalazila se na tromedi Splita, Solina i Vranjica.⁵⁷⁾ Crkva je imala zvonik u začelju, a na pročelju rozetu. Sudeći po obliku krova regbi, da je bila trobrodna.⁵⁸⁾

Prosićani su mirno živjeli u ubavoj dolini ispod Sutikve baveći se vinogradarstvom i mlinarstvom i stūpajući sukno u stupama uz solinske mlinice. Tako je tekao život njihov do provale Turaka, ali

⁵⁶⁾ Katić: Sredovječno selo Prosik kod Solina (Starohrv. Prosv. N. S. god. 1928., br. 1—2, str. 92.

Katić: Solinski mlinovi u prošlosti (Starohrv. Prosv., sv. III, str. 216.

⁵⁷⁾ Katić: Popis župa iz XV. stoljeća u okolici Splita (List biskupije splitsko-makarske, god. LX, 1928., br. 52).

⁵⁸⁾ Camucio — karta u Bullettino di a. e st. d. XXXVI, god. 1913., tabla III.

Turci su pustošili mlinice i polje, popalili crkvu sv. Tekle i sv. Ivana, pa su se Prosičani povukli naviše prema Mosoru u današnje Mravince, kamo su ponijeli i štovanje sv. Ivana Krstitelja, kojemu je posvećena njihova župska crkva još danas. Negdašnji Prosičani poznati po starim dokumentima danas su Mravinčani, te su najstarija plemena u okolici, a to su: Marovići, Golubići (danas Terze) Matkovići, Markovići (u Kučinama) i Gojkovići (danas Gojo preselili se u Kamen). Za obranu njihova sela i kao izvidnica podignuta je kula Kuk iznad Mravinaca u Mosoru.

SOLIN I CRKVA GOSPE OD OTOKA OD 1102. DO 1537.

Poslije izumrća Trpimirovića solinske se crkve spominju ponajviše u dokumentima izdanim od Arpadovića, koji ove crkve zajedno s njihovim posjedom darivaju i potvrđuju splitskim nadbiskupima. Ali crkva Gospe od Otoka spominje se i u drugim relacijama.

Godine 1193. prodaje se jedan mlin, a njegov položaj na rijeci određuje se ovako: »položen u Solinu iz crkve sv. Marije od Otoka«. Godine 1200. imala je svoga svećenika, dakle bila je čitava i vršila se u njoj služba. Taj svećenik zvao se Belcen i svjedočio je, kako se Andrianus Ungarus bijesno zaletio na konju protiv crkve sv. Benedikta u Splitu te pao s konja i teško se ozledio. Belcen se nazivlje »sacerdos sancte Marie de Salona«.

Godine 1342. Mladen Šubić imenuje Tomu Alberti-a svojim opunomoćnikom u parnici protiv Bračanina Negoja Berinića i ta je punomoć izdana »u Solinu uz rijeku blizu crkve sv. Marije«.

Ovdje je mjesto, da spomenem, da su Šubići često boravili u Solinu, dapače se držali gospodarima Solina. Godine 1328. zastupnik Jurja Šubića, poljički knez Jurinić, tvrdi: »prave granice Klisa i Solina, kojih je gospodar sam gospodin knez Juraj«.

Godine 1312. sinovi bana Pavla Šubića izdaju omiškomu knezu darovnicu za zemlju Jarane i datiraju je: »Dano u Solinu Gospodnje godine 1312«.

I 12 godina prije toga Šubići u Solinu potpisuju važne ugovore. Tako ban Pavao i njegov brat Juraj pa sin Mladen godine 1300. Taj je ugovor vrlo zanimiv i karakterističan za shvaćanje života ondašnjih feudalaca, kojima su obiteljski interesi bili preči negoli sreća njihove djece. Šubići, dakle, ugovaraju s goričkim grofom Henrikom Duinom, da će se djeca hiže Šubića vjenčati s djecom grofa Duino, ukoliko se s jedne i s druge strane rode u roku od 6 godina. Taj je ugovor potpisan: »u Solinu uz prisustvo biskupa krbavskoga, ninskoga načelnika i mnogih drugih«.

Šubići Kliški kad se mire s Trogiranima godine 1333. određuju, ako izbiju kakve nesuglasice u budućnosti, onda će se poslanici objiju stranaka sastati u Solinu, da riješe spor.

Jasno je, da Šubići u to vrijeme gospodare Solinom i teritorijem oko Gospe od Otoka.

Solin je bio najzgodnije mjesto za sastanke, pa eto, i trogirski biskup Kolumban šalje svoga izaslanika Gervazija, koji u Solinu 21. srpnja 1274. iznosi tužbu protiv Šibenčana pred kninskim biskupom Nikolom, koji je ujedno i primorski ban, i pred više drugih javnih osoba, među kojima je i Ivan Bribirski.

Izgleda da je Gospe od Otoka imala i jednu kuću u Splitu, jer godine 1338. u jednoj splitskoj ispravi spominje se neka kuća, koja se nalazi »prope domum monasterii sancte Marie de Solin«. To bi bio prvi put da se ime Solina bilježi u čisto hrvatskom obliku. Prije toga zabilježeno je u ispravi Andrije II., kojom dariva splitskom kaptolu zemlje »non amplius quam murus destructe et antique civitatis Sc o l u n circuit«, dakle koliko zaokružuju zidovi grada Solina. To ime nije posve čisto, a k tome nalazi se u jednoj prepisanoj ispravi, pa je možda pri tome iskvareno.⁵⁹⁾

Osobito je važna isprava bana Mikca Mihaljevića od 8. rujna 1323., kojom podjeljuje Omišanima ona ista prava, koja je kralj Andrija II. dao Splicićanima godine 1207. Eshatalog (Završni dio) isprave glasi: »Datum iuxta fluvium Zolun in festo nativitatis Virginis gloriose anno Domini MCCC vigesimo-tertio«. Rijeka Zolun nije i ne može biti druga nego Solin.

Datiranje blagdanom Male Gospe 8. rujna vrlo je važno, jer je taj blagdan titular Gospe od Otoka, i od pamtivijeka se u taj dan održava najveći dalmatinski sajam u Solinu, pa se može zaključiti, da je još 1323. bilo života kod Gospine crkve na Otoku, a i da solinski sajam datira iz tih najstarijih vremena. Mogućnici su baš takove dane i prigode birali za suđenje i dijeljenje milosti. Kad je ban Mikac izdao ispravu »kod rijeke Solin« kao i Šubići i drugi, onda znači da je u Solinu blizu rijeke bilo neko osobito mjesto, gdje su se održavali takvi sastanci. To je mogla biti kakva zgrada ili možda i stari samostan kod sv. Marije od Otoka.⁶⁰⁾ Dne 18. I. 1333. sklopio je u Klisu knez Mladen, sin Jurja Kliškoga Bribirskoga, mir sa Splicićanima u kliškoj crkvi. Ako bi nastao koji nesporazumak, svaka će stranka izabrati po jednoga arbitražnog suca, koji će se sastati u Solinu. Jedan od kneževih ljudi, knez Hran, potpisao je naknadno taj ugovor 20. I. 1333. »apud S. Mariam insule Salone«. To je dokaz, da je crkva na Otoku još postojala i da se je zvala »Gospe od Otoka«.

Poslije su Splicićani 30. III. 1345. protestirali u pitanju ove nagodbe i to je »Actum in ecclesia S. Marie in Salona«, dakle u crkvi Gospinoj u Solinu.^{60a)}

Ali to nije bio život već samo lagano umiranje, i Solin je gubio svoju važnost pred Klisom, orlovskim gnijezdom silovitih velmoža

⁵⁹⁾ Smičiklas: Codex diplomaticus III, str. 160.

⁶⁰⁾ Katić: Zadužbine.

^{60a)} Lucius: Collectanea fol. 172 i 179 v i fol. 194r—196r — Splitski Kaptolski arhiv Nus 538 sv. B.

Domalda, Šubića i Nelepića. Šta je mogla nadbiskupova tvrđava u Prosiku protiv vrljetne kliške utvrde? Tko je držao Klis bio je gospodar i Solina i ugrožavao je splitsko polje, pa s pravom zamjera Toma Arcidakon svojim Splicićanima, da su nepametni, kad nisu primili ponudu kralja Andrije, koji im je nudio Klis. Da su ga uzeli, mogli su mirno posjedovati svoje polje, a tako su često stradali od Klišana.

Kao svugdje po Evropi u doba srednjega vijeka tako i kod nas bile su vječite borbe i svađe između slobodnih komunala i feudalaca. Kad su ovi takmaci još bili blizu kao što su Klis i Split, borbe su bile česte i žestoke. Vlastelin kliški bio bi biran za gradskoga kneza u Splitu, a kad bi ga istisnuo koji drugi velmoža, onda su tu promjenu osjetili splitski težaci. Kad je knez Domaldo izgubio kneževsku čast u Splitu, onda je godine 1229. opljačkao u Solinu nekoliko splitskih plemića, a sutradan iz splitskoga polja odveo 30.000 ovaca. Kad su se drugi put pojavili Domaldovi ljudi u splitskom polju, Splicićani su premarširali preko solinskoga mosta, ali čim se namjeriše na Dolmadove oružanike, pobjegoše glavom bez obzira. Ipak ih sedamdeset, što plemića, što bogatih građana, pade u ropstvo i iskuviše se tek poslije godine dana.

Nisu ni Splicićani bili krotki janjci. I oni su svoje neprijatelje u Ostrogu (danas Kaštel-Lukšić) zarobljene bacili u tamnicu i pustili ih da od gladi i žeđe pomru.

I od Šubića su trpjeli Splicićani, kad ih nisu više htjeli za svoje knezove. Godine 1323. u travnju knez Juraj Šubić provalio je u splitsko polje i odveo iz njega svu stoku. Splicićani se digli na obranu i prognali kneževsku vojsku preko Solinske rijeke. Trećeg dana eto ih opet na Solinskoj rijeci, ali su bili nemilo poraženi. Već sam spomenuo kulu, koju je nadbiskup Ugolino podigao u Prosiku protiv Klišana. To je zapravo bilo protiv Jelene Šubićeve, udove Mladena III., a sestre Dušana Silnoga, koji je njoj u pomoć poslao čete pod zapovjedništvom nekoga Palmana i Mrzote. Protiv te pljačke stražio je sam nadbiskup u svojoj kuli, kako piše splitski ljetopisac, a da je zaista tako bilo, dokazuje nam njegovo pismo od 7. XII. 1384. kojom izopćuje Ladislava Martinića i Ivana Popića, kastelane Bistrice kod Livna zbog desetine. To je pismo datirano: »Datum in Prasa sub sigillo nostro« dakle u Prosiku.⁶¹⁾

SOLINSKE MLINICE

Tako je životario Solin kao poprište sitnih zadjevica i gospodske samovolje feudalaca ili kao sastajalište njihovo, kad su se mirili, nagađali ili prepirali.

Pa ipak i u ovo doba on je imao preduvjete, da se izdigne nad ostala okolna mjesta barem u gospodarskom pogledu. Njegova rijeka

⁶¹⁾ Farlati: *Illyricum Sacrum* III, str. 326., 331., 454., 507.

njemu je i tada kao i uvijek dala pogodne uvjete života i razvitka. Propali su kraljevski dvorovi i samostani, ali su ostale na svome mjestu mlinice i dapače se i nove dizale jedna za drugom.

Osim Solina čitava okolica i planinsko zaleđe oskudijeva vodom. Jedino su se mogli dići mlinovi još na maloj rječici Žrnovnici, koja inače ljeti presuši, i na izvoru ponorice uz obalu morsku kod Trogira. U Solinu ima dosta vode preko čitave godine, pa tu je bilo dosta mlinova.

Već u rimsko doba bilo je u Saloni mlinova, a u dokumentima iz doba narodnih vladara spominju se na više mjesta.

Bugarin Pinčo gradeći crkvu sv. Mihovila kod amfiteatra oko 1000. godine bilježi »dva mlina, koja nam je dalo kraljevsko veličanstvo za vječna vremena, nama i našim potomcima, pa smo ih dali crkvi sv. Mihovila«.

Petar Krešimir dariva samostancima sv. Stjepana pod borovima mjesto na rijeci kod crkve sv. Petra, da tu sagrade mlin.

U povelji Zvonimirovoj, pa onda Stjepana posljednjeg Trpimirovića danoj samostanu sv. Benedikta u Splitu, spominje se mlin, za koji kaže »da je život njihov« (t. j. benediktinka), pa »k tome zbog ljubavi Božje prepustili smo im s naše strane mlin blizu Solina«.

U XI. stoljeću glasoviti Petar Črne Gumajev kupio je u Solinu od Grpca (Gribio) jedno mjesto za mlin i platio mu za nj dva zlatna solida i jedan modij soli. Na tome mjestu imao je već mlin neki Nesnu (Nesan — Nespavalo), pa je Petar kupio i taj mlin za cijenu od dva i po solida i k tomu polovicu galete vina. Ta je kupnja toliko bila važna, da je prisustvovao kao svjedok sam admiral hrvatske mornarice (pomorski župan) Jakov sa svojom ženom. Polovinu nekoga drugog mlina kupio je Petar za 25 lakata podstava, a druga polovica istoga mlina pripadala je crkvi sv. Petra. Godine 1193. prodao je Ivan Ratinov jedan mlin u Solinu za osam zlatnih romanata (dukata).

Dakle u najstarije doba bilo je teško doći do posjeda ne samo mlina, već samoga mjesta, gdje bi se podigao mlin, pa je za to potrebna kraljeva darovština ili se kupuje za zlatne dukate.

U blizini Gospe od Otoka, gdje je i danas najveća solinska mlinica, postojao je mlin u XI. stoljeću, pa se našao godine 1932. na tome mjestu zlatni solid s likom bizantinskoga cara Romana Arguros-a. Izgubio ga brižan mlinar i poslije osam vjekova izišao je opet na vidjelo.

Bolje smo obaviješteni o mlinima poslije XIII. stoljeća.

Nadbiskup Rogerije (1241.—1266.) podigao je u Solinu mlinove, a za nadbiskupa Petra Gualda (1397.) zna se, da je uz ostale imao i jednu mlinicu sa četiri mlina i dvije stupe.

I nadbiskup Baduarije tvrdi, da posjeduje u Solinu nekoliko mlinova i stupa. I splitska općina imala je na Solinskoj rijeci mlinove, pa i privatnici iz Splita, dapače i Trogirani.

Klišani su unajmivali mlinove u Solinu. Tako je Stana, nevjesta negdašnjega splitskog kneza Grubiše, t. j. žena njegova sina Ilije, godine 1245. iznajmila dva mlina u jednoj solinskoj mlinici.

U početku su mlinice bile malene sa jedan — dva mlinška kamena, ali pomalo gradile su se sve veće, pa je i broj mlinova i mlinica rastao. Solinska rijeka izgledala je kao naselje, gdje su se nad vodom nizale niske kuće, iz kojih se čuo klopot mlinova i šum vode.

U XVI. stoljeću posjedovala je »Veliku Galiju« sa petnaest mlinova udovica silnoga Rustem-paše. Ta je mlinica upala u oko i danskomu prirodoslovcu Brünnich-u, koji piše, da su ti mlinovi od kremena.

3. Gabrićeva velika mlinica u Solinu (Crtež Vj. Paraća)

Solinski su mlinovi najviše stradali za turskih navala prije pada Klisa (1537. god.). Da osvoje Klis, Turci su najprije opustošili okolicu. To je njihova stara taktika. Godine 1521. oni su iz solinskih mlinova odveli u ropstvo dvadeset i petero čeljadi.

Zapovjednik Klisa Petar Kružić bio je prisiljen, da godine 1534. iznajmi mlinicu s tri mlina u Solinu Splićaninu Jeronimu Cvičiću za 32 forinta na godinu uz uvjet, da mlinica i dalje ostaje vlasništvo grada Klisa. Tražeći za to dopust od kralja Ferdinanda. Kružić ovako opravdava svoju odluku »jer nije mogao imati nikakva prihoda od te mlinice zbog neprestanih provala Turaka, koji, kad se god

mlin obnovi, poruše ga i zapale«. Cvičića će pak Turci pustiti u miru, jer je kao Splićanin mletački podanik, a Mlečani su u to vrijeme prijatelji Turaka. Tako su eto, Turci nastojali onemogućiti život braniteljima Klisa, a išli su im na ruku pobožni Mlečani.

Solinski su mlinovi bili osobito važni za prehranu Splita, koji nije imao svoga žita nego za četiri mjeseca. Ujam se u mlinu plaćao u naravi, ali tim žitom sakupljenim od ujma nisu bili vlasni raspolagati mlinari, dok su mlinovi bili u vlasti splitske općine. Statut splitski određuje, da se žito iz solinskih mlinica smije prodavati samo na splitskom trgu, da se tako može namiriti gradsko stanovništvo.

I mletački komesari, Pasqualigo i Giustiniani u svojim izvještajima mletačkoj vladi ističu važnost solinskih mlinova za prehranu Splita. Budući da je u XVI. stoljeću Solin u turskoj vlasti, to Gian Battista Giustiniani polovicom toga stoljeća svjetuje mletačku vladu, da otkupi od Turaka solinske mlinove, da bi se tako osigurala prehrana Splita. Već je spomenuto, kako uz mlinove seljaci Prosika unajmljuju i stupe. U stupama su se dogotovljavali vuneni pokrivači za krevete (sukanci), ženski sukneni ogrtači (rakna), poznati pod tim imenom u XI. stoljeću u Registru sv. Petra Gumajnskoga, zatim sukno za seljačka odijela. Stupe su dakle svjedok domaće radinosti, suknarstva, koje je uz mlinski obrt kroz vjekove cvalo u Solinu i okolici, bližoj i daljoj, pa se to dobro slaže s vrlo razvijenim ovčarstvom, koje nam je već zajamčeno i pljačkama Klišana, koji na hiljade ovaca odvođe iz splitskoga polja. Kad su Turci napustili Klis, Mlečani su podupirali gradnju novih mlinova i početkom XVIII. stoljeća izdali su dopuštenje, da se sagradi 12 novih. I na topografskim kartama XVI., XVII. i XVIII. stoljeća ubilježeno je nekoliko mlinica. Pod samim izvorom Solinske rijeke bila je jedna mlinica s krovom na svod sa četiri mlina i dvije stupe. Mlinice su se gradile ondje, gdje je bio zgodan položaj, naravna brzica, od koje voda dovođi se jažom ili kolovajom do donjega dijela mlina, do kašika, koje su pričvršćene za mlinsko vreteno (osovinu), na kojem je »senj« (sedanj, ležište mlina) i »paprica« (ključ), koja drži mlinsko kamenje pričvršćeno za gornji dio vretena.

Mlinice su u najstarije doba bile građene valjda od drveta i bile su neugledne, kasnije su od kamena. Dok su, kako se vidi po dokumentima, u ranije doba imale jedan ili dva mlinska kola, u XVI. stoljeću spominje se jedna sa 12 kolesa.

Jasno je, da su mlinovi bili ugroženi u ratno doba od neprijatelja, a inače uvijek od razbojnika, koji su na njih vrebali, da im odnesu žito, koje su mlinari skupljali, a zbog nestašice bilo je skupo. Za obranu od napadača mlinice su bile utvrđene puškarnicama, a nekoje bile sagrađene poput kula s mašikulama nad vratima. Puškarnice se još vide na zidovima »Velike Galije«, a kula još se diže uz »Malu Gabrića«. Osobito je bila slikovita i interesantna »Janškova mlinica« niže crkve Gospe od Otoka uz stari rimski most, koji,

popravljen u srednjem vijeku, služio je za promet sve do polovice XIX. stoljeća, a potpuno je porušen od talijanske vojske u prošlom ratu. To je mlinica »kliških kršćana«, kako se zvala u XVI. stoljeću, a koju je Petar Kružić unajmio Splicićanu Cvičiću. Njezina karakteristična visoka kula davala je osobit pečat pejzažu Gospe od Otoka. Nastradala je godine 1942. zajedno s gore spomenutim mostom. Obadva historijska objekta srušili su Talijani bez ikakve potrebe ne imajući ne samo pieteta, već niti osjećaja ljepote. Učinili su to zbog samoga straha, da ne budu napadnuti u svojem logoru, koji su podigli na Gospinu Otoku nagrdivši svojim barakama prirodnu ljepotu mjesta. U blizini crkve bila je i treća mlinica »Velika Gabrića«, koja je srušena od bombe. Već toliko puta spomenuta »Velika Galija« nalazi se i danas četrdesetak metara zapadno od crkve, a potječe čak iz XI. stoljeća u svome najstarijem dijelu. Negdašnja »Aljinovića mlinica« danas je tvornica tjestenine, pa je izgubila slikovitu ljepotu, koju je prije imala, kad je bila zasjenjena vrbama i jablanima. Na njezinim zidovima opaža se, kako je više puta bila prenačinjena. Sve su to mlinice uokolo Gospina Otoka.

Naročita je »Gašpina mlinica«, koja se spominje 1711. prvi put. Njezin južni dio je najstariji, a srednji je podignut nanovo, godine 1885., kad je silna oluja i nabujala rijeka porušila taj dio.

Niže »Velike Galije« jedna mlinica i jedna stupa, također vrlo stare, pretvorene su u stambene zgrade pred kakvih šezdeset godina, a šumica vrba, jablana, rakite i drugog drveća i grmlja, u kojem je rasla ljubica izvanredna mirisa, danas je iskrčena.

Ne možemo govoriti o kakvoj arhitekturi mlinica, ali bi se ipak i kod njih dalo opaziti, kako lukovi na jažama nisu svuda jednaki, a razno ih vrijeme na svoj način pravi. Negdje su polubačvasti, a negdje razapeti i razvučeni kao u baroku, na pr. novi dio u Maloj Gabrića. Velika je Galija imala svodove, kojih se donji djelovi pri zidu još opažaju.

Bila je lijepa Velika Gabrića sa dvije »lastavice« na krovu i s lijepom južnom stranom, gdje je pod produženim zidom mlinar imao dobru zaštitu od bure. Tu pred vratima bio je namješten »krevet« (kamen sjedalo), na kojem su sjedili mlinari grijući se zimi na suncu, a ljeti poslije zapada sunca hladajući se, pripovijedali su stare priče i događaje, zbijali šale i čekali, da se pomlioc makne od mlina, pa da oni svojom dubokom kapom zagrabe iz »mučnice« brašna ili iz košnice žita za se.

U same zidove uzidani su kao spolia razni starinski fragmenti, na pr. u Velikoj Galiji pragovi sa sredovječnim križevima, pa jedan dio oltarske ograde, koji je 1931. dignut. U pročelje Aljinovića mlinice uzidan je jedan rimski kip, a u Gašpinoj mlinici za nadvratnik glavnih vrata upotrebljena je nadgrobna stela s likovima dvaju supruga.

Slikovitost mlinica povećavaju mostići, kojima se prilazilo k njima. Još se sačuvao jedan kod Male Gabrića, pa kako je razvučen i dug izgleda kao da je lančan.⁶²⁾

Po noći su mlinice također imale svoju draž. Negda nije bilo električke, već uljanica obješena o gredu, bacala slabu svjetlost, koja se pričinjala, kad si kroz malen prozor prozirao u unutrašnjost, kao neko daleko svijetlo u magli.

Blagostanje, koje je izvirallo od mlinova, uvjetovalo je kakav takav nastavak života u Solinu. K mlinicama se dovodi žito i iz udaljenijih krajeva po kopnu i po moru. I u trogirskim dokumentima ima spomena, kako se unajmljuju magarci, da nose žito u solinske mlinove, jer su trogirski u Pantanu ljeti bez vode. Iz Korčule, Šolte, Brača i Čiova doplovile bi barke i nanizale se uz obalu Solinske rijeke čekajući red u mlinici, da zaspu žito u koš.

Splitski nadbiskup šalje svake subote svoje ljude, da uzmu od svakoga mlina dužni porez »šest sekstarijola« — oko 3 kg čistoga pšeničnog brašna od svakoga kola. Ne dade li mlinar taj porez, onda mu dignu nadbiskupove sluge »senj i papricu«, bez kojih ne može mlin raditi. To se njegovo pravo ističe u jednom dokumentu iz godine 1397. Dobio ga je od banova, a ovi od mađarskih kraljeva.

Koliko su davali prihoda solinski mlinovi, možemo prosuditi po samim nadbiskupskim dohocima od njih. Godine 1422. najam nadbiskupovih mlinova iznosio je 200 starića pšenice i 300 starića ječma, pa k tome porez od svakoga mlina opatije sv. Stjepana pod borovima, koji je iznosio 10 zlatnih dukata. Za nadbiskupa Andrije Corneli-a god. 1514. unajmljeni su nadbiskupovi mlinovi na Solinskoj rijeci zajedno s ostalim приходima za 850 godišnjih dukata. Što se tiče mlinova, oni se moraju poslije tri godine predati u istom stanju, u kakvom su se primili, osim da ih Turci popale ili oštete.⁶³⁾ Dakle već su 1514. Turci prijetili Solinu.

Nisu u to doba bili Solinjani samo mlinari. Darovitiji mladići polazili su u grad, da nauče kakav zanat kod tamošnjih majstora. Tako je Obrad Mladinić iz Prosika učio kod Draška Percokalića zidarski zanat, pa valjda pratio svoga učitelja, kad je godine 1377. u Poljicama gradió crkvu sv. Martina.⁶⁴⁾

PRELAZI I MOSTOVI PREKO RIJEKE

U srednjem toku Solinske rijeke brojni su još iz starih vremena. Ta rijeka bila je važna strateška i prometna točka. Već smo spomenuli, da su se na njoj razvijali važni i odlučni događaji u starom, srednjem i novom vijeku. Sve do novoga doba glavni prijelaz

⁶²⁾ Katić: Solinski mlinovi.

⁶³⁾ Cosmi: Relazione, fol. 8 v.

Ex actis Andreae Corneli, fol. 99—100 (Bisk. arhiv u Splitu).

⁶⁴⁾ Fisković: Umjetnički obrt XV.—XVI. stoljeća u Splitu (Zbornik Marka Marulića, str. 128).

preko rijeke bio je na Gospinu Otoku. Kod Velike Galije do pred posljednji rat postojao je rimski most 9 m dug, 1,85 m širok s dva luka (svaki 2,60 m širok). Lukovi su bili polukružni i ležali na jakom podnožju, koje je oštrim kljunom razbijalo vodu, što je padala s obližnjeg slapa. Odatle je vodio put preko mostića ispred Velike Galije na Gospin Otok. Naravno, da je na toj točki mlinica morala biti dobro utvrđena, kako je već spomenuto, a godine 1567. bilježi Mlečanin Antonio Pasqualigo: »una casa fabricata in volto con XII. rote de molini«. ⁶⁵⁾

4. Most kod Otoka u Solinu

Nizduž Gospine livade put je vodio do Jankove mlinice i s njom spojena mosta, o kojem smo već govorili. Zapravo ta je mlinica i sagrađena u obliku kule za obranu glave mosta. Kula je bila presvođena krstanim svodom, imala je dva kata i puškarice. Već spomenuto izvješće Pasqualiga bilježi: »na rijeci je i jedna kula s dva mlina«, a upravo u toj kuli sačuvala su se dva mlina, sve dok nisu kulu Talijani porušili.

Most, o kojem je bilo govora, bio je dug i čvrsto građen. Don Frane Bulić spominje, kako je preko njega prelazio u doba svoga đakovanja dolazeći iz Vranjica u crkvu Gospe od Otoka. Još godine 1925. bile su čitave dvije trećine mosta. Prvi njegov rušitelj bio je jedan zakupnik bližnjih mlinica. Jankova mlinica kod toga mosta imala je veći dio vode po svom starom pravu, dok su druge mlinice,

⁶⁵⁾ Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. XI, str. 183.

koje je onaj zakupnik unajmio, oskudijevale vodom. Zakupnik, dakle, da onemogući pristup k Jankovoj mlinici, za jedne olujne noći postavi lagum pod most, i tako taj važni spomenik nastrada zbog zavisti i lakomosti sitnih kramara. Jankova mlinica napuštena doskora je ostala na suhu, ali su dva dijela mosta ipak bila čitava. Most je bio dug oko 40 m, lukovi su s prsobranom bili široki oko 3,20 m. Svakako preko ovoga mosta prešao je Tomislav, kad je polazio na splitski crkveni sabor, 925. godine; Krešimir Veliki, kad je pohodio livade oko crkve sv. Petra i dopustio splitskim samostancima, da grade mlin u blizini te crkve; zatim Zvonimir, kad je sa svitom jahao na krunisanje u solinskoj bazilici. Već prije su tuda projašili i Trpimir i Mutimir, da polože na oltar sv. Dujma svoje darovnice, kako je bio običaj onoga vremena.

To je zaista historijski most i na historijskom mjestu.

Drugi, ali kasniji pristup na Gospin Otok bio je tamo, kud se i sada dolazi do crkve na Otoku i do groblja uza nju. Dyggve drži, da je taj most zidan po mletačkome načinu, no jedva da je za mletačkoga vladanja i postojao u kamenoj gradnji. Na karti Benzonovih posjeda iz godine 1756. ubilježeno je na tome mjestu: »ponte fatto de travi«, dakle drven most, a ne kamen, kakav je danas.⁶⁶⁾ Most je vrlo slikovit, pa ga dva umjetnička djela prikazuju: jedno Bormanovov crtež perom, a drugo je Paračev »Sajam na Malu Gospu«. Kad se je proširivao, srećom nije se ništa izmijenio njegov lijepi oblik. S Otoka prelazi se dalje na drugi otok jednim mostom iza crkve, a taj se je, što ja pamtim, već tri puta rušio.

Danas je glavni most uz raskršće puteva na Širini s pravcem za Trogir i Sinj. Na mjestu današnjega bio je godine 1912. podignut betonski most, kad se srušio stari »turski«, zapravo godine 1509. sagrađen od Mletaka. Bio je širok oko 4 m s prsobranom, tako da se dvojica kola nisu mogla na njemu mimoći. Imao je četiri oka, od kojih jedno vrlo visoko, da je uspon bio težak za kola, a tri druga bila su niža. Tako je rijeka zatrpana bila na ovome mjestu, da su brodovi, pa i manji, mogli proći samo ispod jednoga i to nižeg oka.

TURSKA NAJEZDA

Bogato solinsko polje ispod tvrdoga Klisa bilo je više puta poprište žučljive borbe između hrvatskih feudalaca i Splita, jer su se i jedni i drugi otimali o Klis i solinsko polje. Isti taj razlog privukao je i Turke u Solinsku dolinu. Oni su pljačkom i pustošenjem namjeravali lišiti Klis svake potpore i zapriječiti prolaz pomoćnih četa, pa ga tako prisiliti na predaju.

Već godine 1499. neprestano navaljuju na Klis, koji je postao utočište nevoljnih Hrvata iz Bosne i Dalmacije, kojima je Turčin raskopao ognjište.

⁶⁶⁾ Katić: Naseljenje današnjeg Solina (Četiri priloga historiji grada Splita u XVII. i XVIII. st., Split 1953., str. 16).

Godine 1509. Turci su provalili do Kaštel-Sućurca i odveli preko 3000 glava blaga, pa su Mlečani te godine sagradili tvrđavicu na glavi solinskoga mosta, kako je već rečeno. I godine 1517. zabilježena je jedna njihova navala.⁶⁷⁾

U kolovozu 1521. godine Turci su provalili u Solin sa sedam konjanika i 200 pješaka, pa su zarobili dvadeset i petero čeljadi, koji su nosili na prodaju u Split kruh i voće. Tada su opljačkali i mlinove, no to su skupo platili, jer su do časa dohrlili stratioti na konjima, njih 20, i bilo je pobijeno dvadeset Turaka, a deset ih zarobljeno.

Za ovih provala Mlečani su samo onda slali svoje stratiote protiv Turaka, kad su oni napali njihovo zemljište s lijeve obale Solinske rijeke, dočim za Solin nije im bilo stalo, dapače su ometali svaki dovoz hrane i municije u Klis, da sačuvaju prijateljske odnose s Turcima.

Nisu ni sami Mlečani neprijatelji Klisu. I Dubrovčani 7. lipnja 1522. šalju poslanstvo Mahmud-begu, dok je podsjedao Klis, da mu čestitaju, što je osvojio Knin i Skradin, i da mu predadu sto dukata i druge darove.

S Klisom patio je teške dane i Solin kao njegovo gradsko područje. Ovaj grad Klis junački se je godinama i godinama branio, zapušten od svoga kralja i izdavan od Mlečana, koji su nevoljnim izbjeglicama kratili svako utočište.

Čitav je hrvatski narod sa zebnjom pratio sudbinu Klisa. Hrvatski ljetopisac fra Šimun Glavić, kad su Turci odbijeni godine 1522. s veseljem bilježi u svoj ljetopis ove riječi: »Na 29. maja vzeše Turci Tnin i Skradin prvi dan, kako pojde poda nj, pa taj isti paša pride pod Klis i pojde malo počten spod njega«.

Godine 1523. Sandžak Mahmud Begović traži, da se otjeraju iz Vranjica kliški izbjeglice.

Godine 1524. piše splitski knez u Mletke, da Turci opsjedaju Klis i da traže od Splicana hrane, a kad ovi ne daju, onda Turci pljačkaju okolicu i, naravno, Solin najgore strada, jer je Klis još jedino preko njega imao izlaz u svijet. Kružić baš te godine iskrcao je u Solinu 1500 vojnika i 60 konja te oslobodio Klis turske opsade.

Da lakše osvoje Klis, Turci su nastojali svakako zapriječiti dovoz pomoći preko Solina. Zato su odlučili sagraditi tvrđavu u Solinu. Hercegovački sandžak piše 10. siječnja 1527. godine splitskome i trogirskom knezu, da mora osvojiti Klis, a jer ga je nemoguće osvojiti podsjedanjem, zato će podići tvrđavu u oklici i naručuje kamenje, (po svoj prilici to će biti iz solinskih ruševina), a napraviti će kladine na mletačkom zemljištu.⁶⁸⁾

67) Sanudo: *Rapporti della Republica Veneta con Slavi Meridionali* (Arhiv za povjesnicu jugosl. knj. VI, str. 318. — knj. VIII, str. 6. i 123).

68) Sanudo-Arhiv, knj. VIII, str. 171.

Ljetopis nepoznatoga pod godinom 1531., dne 13. lipnja, bilježi, da je bosanski paša Husein zaista i sagradio tvrđavu u Solinu u samih petnaest dana. Međutim su Klišani razvalili tu utvrdu i pobili sve, što su našli u njoj.⁶⁹⁾

No Turci nisu odustajali od svoga nauma. Godine 1536. na 17. rujna opet dolaze pod Klis bosanski paša Husein i hercegovački Piribeg pa ponovno digoše srušenu tvrđavu u Solinu u samih dvadeset dana. Tu brzinu u građenju svjedoče zidovi, koji se sastoje od nabacanog kamenja bez reda i s obiljem klaka. Nastaje pitanje, koja je to tvrđava.

Bulić i Karaman zamutili su ovo pitanje brzim i netemeljitim zaključivanjem proglasivši Gradinu, u kojoj se nalazi ona karakteristična starohrvatska crkvice (koju je bio nepravom Bulić proglasio Zvonimirovom krunidbenom bazilikom) za onu utvrdu i kuriju, što ju je podigao splitski nadbiskup Ugolino de Mala Branca u XIV. stoljeću.

Više činjenica isključuju mogućnost, da bi Gradina bila iz XIV. stoljeća i nadbiskupova tvrđava.

Već prvi pogled na nju upućuje nas na zaključak, da je građena u vrijeme, kad su bili u upotrebi topovi, tako su debeli njezini zidovi. U XIV. stoljeću njezina bi vrata bila otvorena na zidu barem dva-tri metra više zemlje, a na sačuvanim zidovima uokolo nigdje nije vidjeti otvora u tolikoj visini. Na zidovima otvori su napravljeni u obliku topovskih baterija, dakle nikako ne mogu biti iz XIV. stoljeća. I gornji pragovi na tim otvorima nisu od kamena već od drveta, što je način turske gradnje.

Napokon Farlati donoseći izvještaj A Cutheis-a o Hugolinovoj utvrđi dodaje u bilješki ovo: »Što se tiče ovih zgrada tvrđave, koje je podigao Hugolin blizu Solinske rijeke na putu, kojim se ide iz Splita u Klis, ne sjećam se da sam im vidio ikakve tragove.«⁷⁰⁾ Gradina je pak bila tako naočita, da je davala osobitu i karakterističnu sliku Solina. Danas je sakrivena novim kućama.

A što piše splitski pisac A. Cutheis o Hugolinu?

»In Prasse prope flumen Salonae in via quae tendebat Clissium aedificavit domus cum magna curia et ibi fecit fortalitium et solus personaliter manebat quotidie ibi et nullam laesionem a Clisien-sibus et aliis interre Spalatensibus permittebat.«^{70a)}

Dakle po tome Hugolinova tvrđava bila je blizu rijeke, a Gradina nije blizu nego uz samu rijeku, Hugolinova je u Prosiku, a Gradina je udaljena od Prosika polovicu kilometra. Prosik je na lijevoj strani rijeke, a Gradina je na desnoj.

⁶⁹⁾ Arhiv za jugosl. povjesnicu IV, str. 51.

⁷⁰⁾ Farlati: Ill. s. III, str. 326—327.

^{70a)} Lucius: De regno etc. str. 382.

Bulić: Krunidbena bazilika.

Mimo sve to imamo i potanki opis položaja, gdje se je nalazila Hugolinova utvrda. U biskupskom arhivu nalazi se dokumenat iz 1397. (to je onaj isti, po kojem je pronađena crkva sv. Stjepana), koji ovako glasi:

»Clissienses vero ostendebant quondam monticulum protensum circa primam vallem a parte meridiei penes curiam archiepiscopi, adiacentem a mari usque ad finem dicti montis protensi, et a fine ipsius montis flectitur modicum a parte orientali usque setentrionem pertransiundo vallem praedictan pervenit ad quendam monticulum seu lapidem in modum monticuli vulgo Hlm vocati et deinde versus orientem ascendit ad cacumen montis Mosori vocati«. (Pri određivanju granica »Klišani su pokazivali na neku kosu, koja se proteže oko prve doline s južne strane uz nadbiskupovu kuriju od mora sve do kraja rečene duge kose i od kraja same kose zavija se malo na istočnoj strani do sjevera prelazeći dolinu spomenutu i dopire do nekoga brijega ili stijene poput brijega, koji se po pučku zove Hlm i zatim prema istoku uzlazi do vrha planine Mosora«).

Svi ovi lokaliteti nalaze se na kosi, koja se proteže od Vranjica do Sutikve i baš uz tu kosu nalazi se Hugolinova utvrda. Sve je to na južnoj strani, a Gradina se nalazi na sjevernoj i udaljena od ovih objekata preko 500—600 m zračne linije.

U istome dokumentu kaže se, da je vikar nadbiskupa Petra Gvalda u isti čas prikazao dokumente o pravu nadbiskupa na selo Prosik, koje se nalazi ispod Sutikve.

Ovoj utvrdi na ovome položaju zaista ne vide se tragovi, pa su u tome slučaju i opravdane Farlati-jeve vijesti.

Ovim je konačno riješeno ovo pitanje, pa i Dyggve-ovo mišljenje nema nikakva oslona u dokumentima.

Godine 1687. nadbiskup Cosmi piše svoju »Relazione« i kaže: »U službenom opisu splitskoga teritorija iz godine 1525. nabraja se posjed nadbiskupov: Kaštel, mlinovi i stupe (u Solinu), ali što se tiče Kaštela, ja ne bih znao za drugi nego onaj, koji je bio u Vranjicu«.

Dakle godine 1687. nije bilo niti uspomene na Hugolinovu utvrdnu, a ipak je tada Gradina bila čitava i naočita više nego danas.⁷¹⁾

Kad smo ustanovili, da je Gradina turska, a ne nadbiskupova tvrđava, da nastavimo pripovjedanjem događaja, koji su se zbivali oko nje.

Kad su Turci podigli Gradinu, Husrev-beg postavi u njoj za kapetana Malkoč-bega.⁷²⁾ Iz Solina su Turci još jače nego dotada pustošili okolicu, a Kružić je već očajavao, jer nije mogao dovesti nikakve pomoći Klisu, kako je izjavio jednome svom prijatelju u Šibeniku, kod kojega je prenoćio. Malkoč je opskrbio tvrđavu u So-

⁷¹⁾ Cosmi: Relazione fol. 9 v.

⁷²⁾ Arhiv za povj. jugosl. (Sanudo) IV, str. 50.

linu konjima, mazgama, municijom i svakovrsnim oružjem. Dapače je namjeravao podignuti varoš oko tvrđave.⁷³⁾

Stotine Turaka čuvalo je Gradinu, pa su svojim pljačkaškim izletima ugrožavali okolna sela i polja. Jednom su zarobili trideset čobana, mnoštvo ovaca i nešto goveda.

Kružiću dotužilo i odlučio iz Klisa, gdje se nalazio, navaliti na Solin. Da odvrati tursku vojsku na drugu stranu, dađe razglasiti, da će poći u pljačku u turske krajeve. Kroz to vrijeme prispjelo je 250 vojnika njemu u pomoć i već su se nalazili u solinskoj luci. Ovi iz luke i Kružić sišavši s Klisa noću opkoliše tursku tvrđavu u Solinu. Turci su otvorili vrata kaštela, da iziđu van, nato Kružićevi ljudi navališe i ubiju ih trojicu, našto se ostali povukoše unutra i zatvoriše vrata. Kružić nastavi navalu, pa kad je dan osvanuo, on je već topovima i vatrom zapalio tri kule na uglovima do podne, a do večeri i četvrtu, te probio zid na tvrđavi i provalio unutra. Tu je našao trideset mrtvih i sedamdeset živih Turaka, koje je do jednoga posmicao i onda zapalio utvrdu. To se dogodilo dana 17. rujna 1532. Ovaj događaj Anonim bilježi ukratko: 17 rujna 1532. bi srušen gore spomenuti kaštel i svi u njemu pobijeni.⁷⁴⁾

Turci su godine 1533. namjeravali ponovno podignuti u Solinu novu tvrđavu na samome ušću rijeke.⁷⁵⁾ Ponosni i junački Klis branio se do posljednoga daha i sam je pokazao više junaštva nego sve balkanske države protiv turske najezde. Kroz godinu 1534. neprestano na nj jurišaju Turci. Kroz samo proljeće te godine izdržao je trideset i sedam turskih navala, a u svibnju je turska vojska opustošila sve, što je našla u polju, da nije ni jedno stablo ostalo i onda se utaborila u Solinu. Klisu odnikle pomoći, niti je tko mogao ući u grad niti izići iz njega, pa su nevoljni junaci toliku glad i žeđu trpjeli, da su se hranili divljim korijenjem, koje su kuhali u ostu. Poslije ovoga barbarskoga pustošenja gospoda turska nazivaju Petra Kružića kao i Nikolu Zrinjskoga (Sigetskoga) najvećim razbojnikom zato, što su branili hrvatsko ognjište od tuđinske sile.

Za ovih borba, naravno, da je Solin teško stradao, jer su ga Turci kao kliško područje neprestano pustošili. Desna strana rijeke bila je ugarsko-hrvatskoga kralja, a lijeva mletačka.

Kad Turci nisu mogli osvojiti Klis silom, onda su pokušali prijevaram.

Turci su dobro smislili varku. Tobaže je sultan »darovao« kobilanu mletačkoga dužda Alvižu Gritti-u Senj, Klis i Poljica. Gritti je bio posrednik između sultana i Ivana Zapolje, pa se Turci ponadali, da će se Klišani njemu kao kršćaninu predati, a opet ni Mlečanima ne će biti krivo, da Klis dopadne jednome mletačkom sinu u

73) Starine XVI, str. 190—192.

73a) Starine XVI., 208, XXI., 135 str.

74) Laszowski: Monumenta Habsburgica II, 125—127 — Arhiv IV, str. 50.

75) Starine XXV, str. 110.

ruke. No Gritti je dolijao. On je smišljao, kako će prevariti Zapolju i sam postati ugarsko-hrvatskim kraljem, ali ga ubiše Erdeljci, kojima je dodijao zbog svoga krvološtva. Gritti-jev tajnik Trogirarin Andreis bio je namislio da se nastani u Solinu i tu provede posljednje dane života odrekavši se javnih posala i drugujući s poštenim i pametnim ljudima te uživajući gospodski mir.⁷⁶⁾ Uza sve, dakle, jade Solin je privlačio na gospodsku dokolicu svojim prirodnim lje-potama, makar se po njegovim ruševinama u to doba legli čuci i sove, kako pišu Turci.

I Hektorović u svome idiličnom »Ribanju i ribarskom prigovaranju« pjeva, kako fratri na obali Solinske rijeke uz Urmanića mlin raspredaju filozofske razgovore.

Marko Marulić u isto to vrijeme luta po solinskim ruševinama bilježeći i kupeći stare natpise.

U ovo tužno doba paleža i pljačke pale su žrtvom ognja sve zgrade, crkve, samostani, dvorci i sela ispod Klisa. Propale su i Jelenine crkve na Gospinu Otoku, a njezin sarkofag pod žarom vatre raspao se u komade kamenja.

Tko da u takvim prilikama ostane na pustome topragu?

Godine 1536. eto opet Turaka. Splitski kroničar bilježi, da su te godine u kolovozu došli u Solin, da sagrađe kaštel i tom prigodom učinili veliku štetu po čitavoj okolici.⁷⁷⁾

Tužno stanje hrvatskoga kraljevstva našlo je odjeka u srcu hrvatskih pjesnika i govornika. Hrvatski govornici biskup modruški Šimun Kozičić-Benja, spomenuti Andreis, Stjepan Posedarski, starac Bernardin Frankopan prikazivali su zapadnoj Evropi teško stanje hrvatskoga naroda u borbi s Turčinom, a to su isto činili i pjesnici Marulić, Lucić, Hektorović i drugi. Franjo Natalis-Božićević ovako prikazuje u to vrijeme okolicu Splita i Solina:

»Nesretna je Dalmacija bez blaga i ljudi, dan i noć stenje, jer su gradovi razoreni, ubijaju se djeca otrgnuta s majčinih milih grudiju. Nevidenim zvjerstvom razdiru se starci i dršćuće djevojke kao ovce od vukova. Vode nas jadne kao ulovljenu divljač... Što izbjegne maču, umori nemila glad«. Taj isti pjesnik ovako opisuje solinsku luku:

»Pod kliškim tvrđim gradom leži luka, koja sigurno može primiti sve mornarice svijeta. U njoj su brodovi, otok ju zatvara i stišava prijeteće more. Ovdje ne trebaju zavijeni konopi niti sidro zakrivljenih zubova, da drže umorne brodove. Posred luke je ubavo ušće rijeke, kuda tihom vodom utiče Jader. Ako ovaj kraj zauzme Turčin, eto vam barbara neprijatelja usred Lacija«. ⁷⁸⁾

⁷⁶⁾ M. Perojević: Klis u turskoj vlasti, str. 160, bilj. 95.

⁷⁷⁾ Janko Pera: Fragmenti dnevnika iz XVI. stoljeća — Starine knj. 45, str. 283.

⁷⁸⁾ Elegia — priopćio L. Jelić (Vjesnik Zagrebačkoga Arhiva VI, 1904., str. 170—175).

Pa i u takvim nevoljama rađaju se i u Solinu ljudi od pera. U to doba živi Mihovil Solinjanin (Michael Salonitanus) i piše svoju kroniku, koju iskorišćuju Dubrovčani Orbini i Lukarević.⁷⁹⁾

Doba tužno, ali bogato junacima mača i pera!

Ipak je propast bila neminovna. Kako da se održi Klis, makar bio branjen svojim vrletnim položajem i prsima lavljih branitelja, kad su osmanlijskoj sili podlegle tolike države? Pogotovo kad je nevjerni Mlečić gledao, kako da s Turčinom podijeli plijen. Turčin je potro zemlju, a Mlečić je ugrabio gradove.

Rodoljubni Divnić jezgrovito je ovo kazao:

Turca heu rapuit rura et gens extera jura.

Turčin je oteo sela, a tuđin pravice.

Dubrovčanin Vetranović tuguje nad hrvatskim narodom:

Oj slavni Hrvati, i vas li ognjen zmaj

Do traga pomlati, da vam plačni vaj,

Ter vaše gradove i kotar ostali

I slavne banove sve ognjem popali.

I vašoj državi, ku nogom poplesa,

Ni jednog ne ostavi hrabrenog viteza,

Neg sam Klis ostaje u ki se uzda puk.

Vaj drazi Klišani, ali vi ne znate

Što su zli krstjani, a u njih se uzdate!

I Klis je pao, a posljednji čin njegove tragedije odigrao se u Solinu. Da se dodvore sultanu, Mlečani su držali u solinskoj luci brodove, koji su imali zapriječiti dovoz hrane i oružja u Klis, a kad bi opazili Kružićeve brodove, napadali bi ih. Već smo vidjeli, kako su Turci obnovili kaštel, koji im je bio razorio Kružić. Da blokiraju Klis, oni su podigli kule na sjeveru grada u Ozrini i treću u Kuku.⁸⁰⁾ To je bilo 31. kolovoza 1536. Jedini izvor vode pod gradom t. zv. »Sv. tri kralja« zauzeli su Turci. Mukom i borbom iz njega su Klišani donosili u mješinama vodu u tvrđavu. Tako su prolijevanjem krvi dobavljali vodu. Žudno su očekivali, kad će im dohrliti u pomoć njihov kapetan Kružić. Vrijeme je prolazilo i eto 12. ožujka na dan sv. Grgura, koji se živo dopisivao u VI. stoljeću sa solinskim nadbiskupima, pojaviše se lađe u solinskoj luci. Bili su to Kružićevi brodovi s njegovim uskocima i pomoćnom vojskom, koja se sastojala od Talijana i Nijemaca. Već je on razorio dvije turske kule i udario na onu tvrđavu u Solinu, pa i provalio u nju, kadli eto ti Turcima u Solinu u pomoć Murat-bega i Malkoč-bega s 1000 pješaka i 1000 konjanika. Talijani, a za njima i Nijemci, odmah pobjegoše, i uzalud ih je Kružić zaustavljao vičući, da Turci nisu toliko jaki, kako se čini. Hrvati ostavši u malom broju i ne mogući oprijeti se premoćnoj sili nagnuše k moru. Posljednji ostavi bojište Petar Kružić. Do-

⁷⁹⁾ A. Mayer: Ljetopisac Mihovil Solinjanin (Nastavni Vjesnik, 1931./32., str. 181.

⁸⁰⁾ Anonim kroničar (Arhiv za pov. jugosl. knj. IV, str. 51).

spjevši do svojih lađa uđe u jednu, ali ta bijaše prepuna vojnika i nasjela je pod tolikim teretom. Nasta krvavo kreševo oko lađe. Kružić se borio kao lav, ali borci oko njega popadali od turskoga mača i konačno Turci i njemu otsjekoše glavu.

Samih Talijana poginu na brodovima do 3000. Turci su zatim udarili na mletački kaštel na lijevoj obali rijeke, te su nekoliko Splitskana zarobili, a nekoliko ih se utopilo u vodi.⁸¹⁾

Još se je Klis držao, ali kad Turci pokazahu njegovim braničima glavu Kružićevu na koplju, klouše i najhrabriji vitezovi i nagođiše se s Turcima, da mogu slobodno pod oružjem otići, kud ih je volja.

Junaštvo Klišana zadivilo je iste Turke, pa su im pošteno izvršili pogodbu i toliko su pamtili ove događaje pod Klisom, da je poslije 111 godina, kad su Turci predavali Klis Mlečanima, spominjao Ahmet spahija solinski generalu Foscolu džentlemenstvo tursko i tražio jednaki postupak za se i za svoje drugove, što nažalost nije postigao.

Klis dakle pade poslije posljednje bitke u Solinu, na solinskom polju i u solinskoj luci. Tada je stradao i Vranjic, Turci ga spališe, pa tako nestade traga starih zgrada nadbiskupova ljetnikovca.

Kako je bilo krvavo kreševo, svjedoče nam riječi turskoga kroničara, Pečujlije, koji je zapisao ove riječi: »Pod gradom Solinom posljednji dan ramazana sukobiše se (Turci) s neprijateljem i učiniše grozno kreševo, kakovo nebo nije zapamtilo«.

Turci u Solinu zarobiše nekoliko Dubrovčana, pa je Dubrovačka republika, da se opravda, uputila u Bosnu sandžaku Husrev-begu poslanike, koji su imali uvjeriti Turčina, da je Republika poslala svoje ljude s barkom u Solin, da uhode kršćansku vojsku i o tome izvijeste gospodina sandžaka!

U Solinu se je sačuvala časna uspomena na Petra Kružića do dana današnjega. U brdu Kozjaku iznad potoka Voljaka ima pećina s prirodnim sjedalima, narod ju zove Krušćevača, a sjedala Banov stolac i pričaju, da je tu »ban« Kružić boravio sa svojim vojvodama.

Kružić je pao na onom malom ustrišku obale u Solinu, koji je pripadao Hrvatskoj, dok se držao Klis, posljednja kula Hrvatskoga kraljevstva na moru u Dalmaciji, kolijevci hrvatstva. I kad je Solin, nekadašnja prijestolnica Hrvatske, Solin s Rižinicama, Gospinim Otokom, Dvorinama i Šupljom crkvom pao u turske ruke, blijedila je sve više ta prošlost do XIX. stoljeća, kad ju je probudio iz sna arheolog don Frane Bulić otkrivši i samostane na Gospinu Otoku i u Rižinicama.

Mlečani su stó godina vrebali na Klis, da im dopadne šaka, i njihova politika išla je za tim, da ugarsko-hrvatski kralj izgubi taj tvrđi grad, a onda će ga oni dobiti, pa su zato i Turke pomagali, samo da Klis ne bude u hrvatskim rukama. Drukčija se tada pjesma

⁸¹⁾ Pera — o. c., str. 202.

čula, kad je s kliškoga minareta zapjevao muzejin svoju pjesmu i u mletačkom Splitu čulo se kukurijekanje turskoga kokota.

Tada su se i Mlečani pobojali za svoj Split, a da ne spominjemo dnevno pljačkanje splitskoga polja. U Solinu su već bili pred tridesetak godina podigli mali kaštel, a sada ga treba pojačati i zidovima i posadom. O tome se radilo i prije pada Klisa.

Kapetan mletačke mornarice Ivan Mauro izvješćuje 1. IV. 1520. svoju vladu, kako bi bilo potrebno podići obrambeni zid oko kaštela u Solinu, da se tu nastane stratioti i 28 konja i da u kaštelu nađu utočište seljaci, kad im dođe do nevolje.

Taj zahtjev ponavlja i Malatesta Ballonius 1524., pa to je bila i želja splitske gospode.⁸²⁾

Godine 1525. sindici (neka vrsta inspektora i revizora) Leonardo Venerio i Jeronim Contareno izvjestili su o ovom kaštelu na Solinskoj rijeci upozoravajući, da je ugrožena čitava okolica Splita, ako padne Klis i Solin u turske ruke. Oni su dapače predložili, da se ponovno sagradi grad Solin, koji se nalazi u jadnom stanju, a ima sve uvjete za procvat i s kopna i s mora.⁸³⁾

Godine 1532. splitski knez javlja Republici, da su Mlečani oko svoga kaštela na lijevoj strani rijeke kod mosta htjeli sagraditi obrambeni zid (revelino), a da je to mjesto udaljeno od tvrđave, koju su u to vrijeme Turci sazidali, samo toliko, koliko se može dobaciti strijelom iz luka. (Upravo je toliko daleko Gradina od kaštela na mostu, pa je i to jedan dokaz, da su ju Turci sazidali, a ne nadbiskup Ugolino). Taj mletački posao činio se sumnjiv Turcima, i oni su dva puta došli ometati rad.

Splitski knez Leonardo Bollani god. 1534. upozorava mletačku vladu, da je potrebno do kraja izvesti gradnju obrambenih zidova oko solinskoga kaštela, što se dade izvršiti s malim troškom, a mjesto je važno za očuvanje splitskoga i trogirskoga polja. Ističe, da su takvi prijedlozi više puta upravljani vladi.^{83a)}

Ovaj mletački kaštel nije zadavao Turcima velike brige, jer je on više smetao Kružiću nego njima. Poslije pada Klisa dobio je on jaču funkciju, jer druge točke nije bilo, s koje bi se branilo splitsko polje, ali on je mogao zaustaviti samo male pljačkaške čete i ništa drugo. Mlečani su tek tada uvidjeli, da je Klis bio i njihova obrana, kad su se Turci bez smetnje spuštali u splitsko polje i sve do zidina Dioklecijanove palače.

Poslije zauzeća Solina napuštena su sela oko rijeke i bliže okolice. Prosik se više ni ne spominje, na njegovu mjestu razvili su se turski posjedi Arapovac, Karabaš i Karapovac.

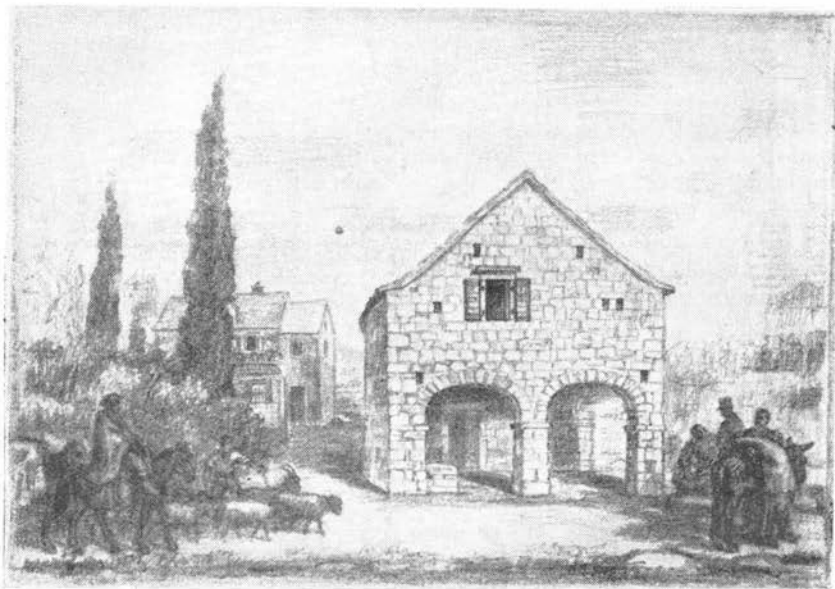
Zapadni dio Solina, selo Smoljevac nastanjeno već u rimsko doba napuštalo se pomalo kod prvih provala turskih. Nadbiskup

⁸²⁾ Commissiones et relationes Venetae, tom. I, str. 161., 162., 190.

⁸³⁾ Ljubić: Commissiones II, str. 16.

^{83a)} Ibidem 105.

Cosmi u svojoj »Relazione della Mensa archiepiscopale di Spalato del 1687.« list 64. zabilježio je, kako je 10. siječnja 1494. određeno za Smoljevac, da njegovi seljaci, koji obrađuju polja toga sela, a ne stanuju u njemu, ipak su dužni plaćati desetinu po običaju sela. Seljaci su dakle već tada bježali iz Solina u grad. Iz godine 1549. ima odredba za Marka Tisičića, koji se nastanio na Otočcu (Barbarincu), kako će plaćati desetinu. Kasnije Tisičići preseliše se u Split, gdje postade pomorci. Dakle poslije pada Klisa nije ovaj miniaturni otočić bio siguran zaklon, jer je preblizu obali.

5. Solinska carinarnica sa ljetnikovcem slikara Pavlovića u pozadini (Crtež Vj. Paraća)

U Rupotini na domak Klisu naselili su se Turci. Jedino su mlinovi i dalje mljeli. Nekoliko kuća na lijevoj obali rijeke nalazi se zabilježeno na topografskim kartama onoga doba oko kaštela. Ruševine su postale kamenolom, a polje po njima nije bilo obrađeno. Godine 1553. Ivan Giustiniani bilježi u svome Itenerariju, da su u doba pada Klisa u solinsku luku mogli doploviti i veći brodovi, ali u posljednje vrijeme (dakle samih 16 godina poslije), kako kažu okolni stanovnici rijeka je nasula luku, te nije onako plovna. Klis u to doba čuva stotina turskih vojnika, koji su plaćeni приходима solinskih mlinova, što su kao i čitavo solinsko polje dopali Turke zbog toga, što su se smatrali područjem grada Klisa. Giustiniani preporučuje svojoj vladi, da dobije solinske mlinove u svoje ruke

bilo kupnjom bilo kakvim drugim sredstvom (naime mitom) »koje je odavna uobičajeno u Carigradu«. Giustiniani je vidio veličanstvene lukove Amfiteatra i mnogo mramora na polju pa ističe jedan mramorni stup od tri komada kod mora.⁸⁴⁾

Antun Diedo, sindik za Dalmaciju i Albaniju (Boka), izvješćuje, da bi stratioti trebali stanovati u Kaštelu kod solinskoga mosta, da odatle brane splitsko polje od pljačke kliških Turaka, ali izgleda, da ni samim stratiotima nije bilo po volji tu stanovati, pa su često i sami rušili obrambene zidove.⁸⁵⁾

Pandolfo Gnoro 1556. bilježi, da se Uskoci često zalijeću svojim malim brodovima i do Solina, da nanose štetu Turcima, a turska raja daje im živež.

Godine 1557. splitski knez i kapetan na povratku sa svoje službe u Mletke prikazuje teško stanje u splitskom polju. Turci s Klisa često silaze i pljačkaju pa da nije nekih kaštela između splitskoga i solinskoga polja, kamo se sklone težaci, ne bi se moglo obrađivati ni ono malo splitskoga polja. Dalje kaže, da bi trebalo, da u solinskom kaštelu stanuje oko 15 konjanika i da se izmjenjuju svakih 15 dana, tako da jedni ne odlaze, dok drugi ne prispiju. I on je opazio, da stratiotima nije ugodno stanovati u Solinu zbog blizine Turaka. Ta bi straža morala paziti, da Turci u Solinu ne vode trgovinu osobito u luci. Turci nastoje, da u Solinu podignu skelu ili gabelu a to bi bila propast ne samo Splita već čitave Dalmacije. Zbog toga potrebno je napraviti 8—10 kućica, gdje bi stanovali stratioti, a za to bi se potrošilo 200 dukata. Solinska luka bi za Turčina bila vrlo zgodna, jer je tu dobro zaklonište, voda i zgodan pristup k moru.⁸⁶⁾

Turci su zaista neprestano nastojali podići gabelu u Solinu, čime bi uništili mletačku luku u Splitu, pa sindici za Dalmaciju Michiel Bon i Gasparo Erizzo godine 1559. izvješćuju, da Turci zahtijevaju, da se povuče granica od Solina prema moru t. j. prema Bračkome kanalu, tako da bi Split ostao bez polja. Zbog toga treba u Solinu držati u redu Kaštel, da ne bi Turci tu otvorili gabelu.⁸⁷⁾

Knez Antun Pasqualigo piše godine 1567., da je granica između Splita i turskoga teritorija Solinska rijeka. Kameni most na Solinskoj rijeci bio je točka, gdje se prelazilo na tursko zemljište. Tu je kaštel. Na rijeci je mlinica svođena sa dvanaest mlinova, koja je u to doba pripadala sultanovoj kćeri, udovici Rustem-paše. Osim te mlinice ima i jedna kula sa dva mlina, a negda je pripadala kliškim kršćanima. Još su druge dvije kule, u kojima za sretnijih vremena bijahu splitske mlinice. Na rijeci je samo jedan most kod već spomenutoga kaštela, ali su Turci znali prelaziti noću i preko gazova rijeke, pa je Pasqualigo za svoje uprave dao čuvati gazove. Polovicu

84) Idem: Commissiones tom. II, str. 211—212.

85) Ibidem III, str. 105.

86) Ibidem.

87) Ibidem str. 123.

milje ispod kaštela i mosta utiče u more Solinska rijeka, i tu je široka i zgodna luka. Na istoku luke mali je otok Vranjic s pomičnim mostom, nadbiskupov posjed. Bilo bi dobro bolje ga utvrditi. Spominje i Barbarinac, otočić blizu obale. Od mora prema brdu tekla je granica između splitskoga i turskoga teritorija, pa, jer je bila nesigurna, onaj se kraj po dogovoru ostavio neobrađen — terra nullius.

I Pasqualigo tvrdi, da su Turci više puta nastojali otvoriti gabelu u solinskoj luci, ali su bili spriječeni ili oružjem ili kojim drugim načinom.⁸⁸⁾

Čudno je, što Pasqualigo ne zna za onaj most kod Gospina Otoka, kuda se prelazilo u srednjem vijeku, a ipak se je sačuvao do XIX. stoljeća.

Važno je, da je Rustem-paša posjedovao u Solinu veliku i tvrdu mlinicu. Ta mlinica inače prozvana »Velika mlinica ili Velika Galija« postoji još i danas i uvijek se je smatrala najboljom i najrentabilnijom od svih solinskih mlinica. Rustem-paša s pridijevkom Hrvat, bio je ugledan carski pouzdanik. Po svoj prilici rodio se u Skradinu i kasnije se poturčio već u djetinjstvu te je odgojen na carskom dvoru, gdje je dotjerao do časti ričab-age t. j. do dostojanstvenika, koji je sultanu držao uzendiju (stremen), kad je uzjahivao na konja. Poslije je postao vezir i car Sulejman mu poklonio svoju jedinicu kćer Mihri Mah i onda ga imenovao velikim vezirom. U toj časti održao se sve do svoje smrti, što je rijetkost, jer su veziri lako padali u nemilost kod cara. Bio je izvrstan financijer, a pjesnike nije trpio. On je spretno pribavljao novčana sredstva za neprestane Sulejmanove ratove. Njegova je ostavština bajoslovna. Djeca su mu rano pomrla.⁸⁹⁾

Žena mu je ostavila iza sebe mnogo zadužbina. Jedna njezina zadužbina jest i spomenuta Velika mlinica, koju je baštinila od muža. Od nje je ustanovila Vakuf i podigla džamiju, te se u njoj pokopala. Kad su Turci izgubili Klis nisu nikako htjeli kod pregovora predati Solin, jer da u njegovu polju leži sultanija Mihri Mah.

Teško je odrediti, gdje se nalazila ta džamija, ako nije u džamiju bila pretvorena ona crkvice u Gradini, koja je bila centralnoga oblika, dakle zgodna za džamiju, a nije se našao trag oltaru. Napokon je čudnovato, da ju Turci nisu potpuno srušili, jer im je smetala u tvrđavi. Dapače u njezinu kasnije dozidanom predvorju nalazi se velik i ugledan grob, koji nikako ne potječe iz starohrvatskoga doba. On je pred ulazom u crkvu. Nije li to grob Mihri Mah-e? U Solinu dakle počivaju ne samo hrv. kraljevi već i vezirske žene i sultanove kćeri!

Već je bilo govora o njezinoj mlinici i tvrdoj konstrukciji, po kojoj se ona dobro sačuvala do dana današnjega. Godine 1667. danski prirodoslovac K. Brünnich spominje i opisuje ove mlinove.

⁸⁸⁾ Ibidem str. 185.

⁸⁹⁾ Safvet beg Bašagić: Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, Zagreb 1931. Mat. Hrvatska, str. 65.

I u najnovije doba Velika je Galija poslužila hrvatskoj kulturi. Kad je kompozitor Jakov Gotovac komponovao »Ero s onoga svijeta«, dolazio je u Veliku Galiju i pomno slušao mlinove i njihovo klepetanje.

Godine 1557. izrekao je pred splitskim vijećem njegov kancelar Antun Proculianus svoj govor, koji je štampao u Mlecima 1567. U tome govoru spominje Solin i crkvu sv. Stjepana kao mauzolej hrvatske kraljice Jelene, kralja Krešimira i drugih kraljeva i kraljica. Naravno to on zna po Tomi Arcidakonu, ali je značajno, da sve ovo pripisuje u slavu Splitu.

Solinski kaštel ma kako slab, ipak je smetao Turcima, koji su preko Solina upadali u splitsko polje pa su za ciparskoga rata 1571. udarili na splitski teritorij i osvojili utvrde na Kamenu i Solinu. Posada u Solinskom kaštelu sastojala se je od samih Talijana, koji su ga izdajnički i kukavički predali Turcima, a ovi mjesto da ih nagrade, poslaše ih splitskome knezu, da ih po zasluži kazni. Knez ih je objesio.⁹⁰⁾

Kad je završio rat, onda su se ustanovile granice, kakve su bile i prije rata, ali je solinski kaštel ipak ostao u turskoj vlasti. Turci su u kaštelu adaptirali za džamiju jednu kuću. Oni su i u najmanjim tvrđavama uspostavljali džamije, pa tako su i u Kamenu uredili jednu u suho građenu kuću za džamiju. I to nas upućuje na zaključak, da je i u Gradini starohrvatska crkva mogla biti pretvorena u džamiju.

Sam solinski kaštel imao je utvrđen obor 20 koraka dug, a 10 širok. U njemu su Turci podigli male i vrlo uske drvene kuće.

Turci su još potegli zid od kaštela do mosta tamo kod Gospe od Otoka kod Jankove mlinice, a taj je zid imao priječiti morlake, da ne prelaze s turskoga teritorija na mletački. U kasnije doba, godine 1639. generalni providur Alvise Priuli izvješćuje o tome dužda i šalje mu nacrt mosta i zida na Solinskoj rijeci. Po nacrtu imala se je sagraditi i kula nasred mosta, no taj se nacrt nije nigda izvršio. Na nacrtu je lijepo kaštel prikazan i s druge strane puta mletačka loža, koja je služila za carinarnicu. Ova se loža sačuvala do pred posljednji rat, a srušena je od njemačkih bomba.⁹¹⁾

POKUŠAJI OSLOBOĐENJA KLISA I SOLINA

Solin ležeći između Klisa i Splita bio je mjesto, gdje su se sastajali na dogovore i za druge poslove Turci i Mlečani. I solinski sajam je cvao, jer su se na Solin spuštali Turci i kršćani zbog izmjene trgovine.

Bio se uveo običaj, da splitski i trogirski knez novome kliškom sandžaku pošalju darove, a ovaj bi njima darivao uzdarje. Kad bi

⁹⁰⁾ Solitro: Documenti storici, Venezia 1884.

⁹¹⁾ Prijepis rukopisa, u Arheološkom muzeju u Splitu.

bilo ratno stanje, bilo je zabranjeno slati darove sandžaku, ali Trogirani se nisu držali te zabrane, već su i dalje slali sandžacima darove. Njihovi bi ih poslanici u Solinu predali sandžakovim ljudima.⁹²⁾

I megdani između pojedinih kršćanskih i turskih junaka dijelili su se na solinskom polju. Ove je megdane opjevala i narodna pjesma.⁹³⁾

⁹²⁾ Perojević: Klis u turskoj vlasti, str. 15.

⁹³⁾ Fra Stjepan Grčić u svojoj zbirci »Sinjske narodne pjesme« donosi varijantu pjesme o bolanom Dojčinu, u kojoj se pozornica megdana između crnog Arapina i nemoćnog Dojčina postavlja na solinsko polje.

- Nasio (se) crni Arapine
Niže Klisa, a više Solina,
i udario zulum:
Kad Arape riči razumio
Tada Solin cinom procinio
Sve na dane po divojku mladu
Pa je ljubi za nedilju dana.
- Kad Dojčin jaše kroz Solin:
Gledala ga solinska gospoda
Pa među se htili besiditi:
Otkada je Solin postanuo,
'Vaki junak nije prolazio
Nego posli pokojna Dojčina.
- Dojčin došavši do Arapa viče:
Sa Solina zulum ukinut ću,
Sedlaj konja, gledat ću megdana.
- Pobijedivši Arapina leže na meke dušeke:
I preminu, pokojna mu duša,
Sa Solina zulum ukinuo.
- Drugu pjesmu donosi Grčić: »Ivan kapetan pogubio Bećir-bega«.
Čudili se janjičari Turci,
Sto su bili kod vode Solina.
- Nije ni ovo ni ono:
Neg je kula Ivan kapetana,
Hajmo bilu kulu razoriti.
Pa dodoše do grada Solina
Pa su Solin redom zarobili
Sve do kule Ivan kapetana,
Ma se brani Ivan kapetane
Iz čemera iz mali pušaka.
Nestalo mu praha i olova.
Navalili Turci pa na kulu,
Britkom čordom dočikao Turke.
- Bećir beg Ivanu osjekao glavu:
Pa odoše janjičari Turci,
Odneseše nebrojeno blago,
Odvedoše momke i divojke.
- Ivana je osvetio njegov sin, kad je podrastao i pogubio je Bećir-bega.
Bilu njemu kulu zarobio
Zarobio, vatrom popalio.
Tako svoga osvetio babu
I donio nebrojeno blago.
- Pjesma »Bolani Dojčilo i crni Arapin« ima svojih varijanata i u Matičinu Zborniku: »Junačke pjesme«, knjiga I. Na strani 576.

Kao i po drugim našim krajevima na Krajini bilo je i prijateljevanja i između kršćana i Turaka, ali i razmirica, megdana i nevjere, kod koje se varkom uništavaju protivnici.

Tako izvješćuje papin nuncij iz Mletaka 1. V. 1660., da je primio vijest iz Splita, kako su kod Klisa dijelili megdan jedan Morlak i jedan Turčin. Kad je Morlak ranio Turčina, onda je Turčinov svjedok zatražio, da Morlak prestane dalje navaljivati, a kad je on zadovoljio tome zahtijevu, onda je Turčin izdajnički ranio Morlaka. Do 500 gledalaca pratilo je megdan, pa su zbog te nevjere kršćani navalili na Turke, koji su stali bježati, ali ih ipak 40 pobiše i 60 zarobiše. Od Morlaka nitko nije nastradao.⁹⁴⁾

Još prije toga nevjeru tursku zabilježio je jedan splitski kroničar. On piše, da 1. lipnja 1535. Turci namamiše u Solin nekoliko mladića iz Splita te ih »kod jela i pića« pobili, zbog čega je u Splitu nastao veliki plač i žalost.⁹⁵⁾

Mlečani su pazili na svaki korak Turaka. Kad je Ahmet-spahija Solinski sagradio nove dvore u Žrnovnici (danas Sinovčićevi dvori), to je smetalo Mlečanima, jer je tuda glavni prilaz u Poljica, odakle su dobivali vojnike. Zato je generalni providur Fr. Zeno 1635. povjerio Jeronimu Mondelli-u, da ispita taj teren, što je on i učinio i poslao u Mletke nacrt dvora. Nacrt se nalazi precrtan u Arheološkom muzeju u Splitu.

Pod turskim Klisom nije moglo biti sretna ni mirna života, zato su Mlečani kušali da ga dobiju u svoje ruke, čim bi se zaratili s Turcima. Za ciparskog rata 1571. kušali su da se prijevarom dočepaju toga tvrdog grada. Najprije je generalni providur Foscarini pomoću Ivana, harambaše kliških martoloza, po njegovoj izdaji mislio uzeti Klis, a zatim Grimani je isto pokušao pomoću potajno pokrštenog Turčina Mustafe, no oba su pokušaja propala.

Mletački oficir Tron bio je prodro u tvrđavu i onda vratio se po municiju i u Solinu susreo sedam turskih konjanika, kad su izla-

Bartul Grgić zapisao je jednu pjesmu od 176 stihova, u kojoj je troglavi Arapin sagradio kulu u Solinu i traži za noć po lijepu djevojku. Ivan ga Zoričić ubije, ali vrativši se kući »zemlji leže i dušicu pusti«.

U Ivančića iz Bogomolja na Hvaru ubija Arapina »Solinjanin Ivo«, u Kačića iz Brista kod Makarske bolan je junak Gojčić Ivo. U Prosiću, solinskom selu, postojalo je do turskoga doba, što se može pratiti po dokumentima, pleme Gojaković, Gojković.

U Ostojića iz Grabovca na Braču boluje u Solinu Ivo, a u Pavlinovića je bolan junak Solinin Niko.

Prezime Zoričić nalazi se ubilježeno u Splitu među pomorcima godine 1634., 1647. i 1670.

Svakako je pjesma o Ivanu kapetanu nastala u okolici Solina i opjevan je u njoj neki istiniti događaj, ali pjesnički obrađen od narodnog pjesnika.

⁹⁴⁾ Nunziatura veneta (prijepis u Bisk. sjemeništu u Splitu) str. 95.

⁹⁵⁾ Pera — o. c., str. 282.

zili iz Gradine, pa zatim deset drugih, koji su htjeli pobjeći iz te tvrđave.

Tron se prepao tih Turaka misleći, da će oni njega napasti, i pobjegao je preko rijeke. Oni, koji su ga čekali u Klisu videći, da ne dolazi, napustiše grad, ali ga prije pošteno opljačkaše. Tako je mletačko junaštvo ponovno prepustilo Klis Turcima. To je bilo 1572. godine.⁹⁶⁾

Drukčije je to bilo s hrvatskim borcima. Narod nije nigda izgubio vjere, da će kad li tad li osvojiti Klis. U tome ga je krijepila narodna pjesma, koja je pojedinačne megdane generalizirala i davala oduševljenje siromašnim junacima. Mlečani su osjećali, da je narod u Dalmaciji sit njihove i turske vlasti. Hrvati su nastojali oteti Klis za ugarsko-hrvatskoga kralja, a taj je bio Habsburgovac u to vrijeme. Pregovore s Habsburgovcem nadvojvodom Karlom u ime kliške raje vodio je Trogirani fra Anđeo 1578. godine. Napokon je 25. travnja 1578. odobren sporazum, da će fra Anđeo sa svojim drugovima osvojiti Solin, Klis i Sinj, ali je osnova propala zbog zavisti pojedinih urotnika.

Mlečani, koje su Turci krivili, da su sudjelovali pri tome poslu, nemilo, kazniše svoje podanike, pa su mnogi Splitsani i Trogirani napustili svoj zavičaj, da izbjegnju smrti. Dede-beg Milalbegović u pismu od 3. veljače 1583. hvali mletačkog funkcionera zbog tih mjera: »I tako ja Dede-beg s agami iz ovizih mejaših vidismo u danasni(!) dan, kako rečeni gospodin jeneral svojom poštovanom pravdom učini obisit tri zločince(!) i ne mogući imat u ruke bandiža od države bnetačke devet inih zločinac, ki se nadoše krivci s Uskoci«.⁹⁷⁾

Ponovno je pokušao sreću fra Anđeo godine 1586. i obvezao se papi, da će osvojiti Klis, Sinj, Solin i Kamen i druga mjesta, ali je fra Anđeo nestao s pozornice događaja nekom tajnom silom.

Ipak nije utrнула želja ni nada, da se oslobodi Klis i okolica ni u rajinu ni u uskočkome srcu.

Stali su šurovati s kliškim kapetanom Šaratovićem, potajnim kršćaninom, i pomoć se tražila na sve strane. Ovaj je podvig vodio splitski plemić Ivan Alberti. Ugovorio je s nekima od kliške posade, da će mu predati Klis u noći između 7. i 8. travnja, o Cvjetnici, kad je sajam u Solinu, pa će Turci poći u Solin. I zaista je Alberti 8. travnja 1596. ušao u Klis.

Naravno, da su Turci bješnjeli i nastojali preoteti grad. Gradina u Solinu bila je u njihovim rukama, pa su iz nje dovukli top pod Klis, da ga biju.

Pod Klisom skupila se vojska od pet sandžaka, a iz Neretve plovili brodovi prema Solinu, na broju 15.000 vojnika. U pomoć Klisu diglo se sve, što je mrzilo Turke i Mlečane, pa kud se god pomoćna

⁹⁶⁾ Perojević — o. c., str. 24—25.

⁹⁷⁾ Ibidem, str. 36.

vojska kretala, narod ju je s ushićenjem dočekaao. No u Klisu bilo je preteško stanje. Posada je gladovala. Već su pojeli sve konje, magarce, pse i mačke, a ni vode nisu imali. U posljednji čas general Lenković doplovi do Vranjica sa zairom, ali kako da se probije u Klis kroz tursku vojsku? Uto kapetan Marković udari na tursku tvrđavu u Solinu i ispali na nju nekoliko topovskih hitaca. Čuvši tu pucnjavu iz Solina Turci se spustiše s Klisa u Solin, da pomognu svojim.

Kroz to vrijeme Lenkovićevi ljudi udoše u Klis i donesoše hranu, a stizala je i vojna pomoć. No i Turci su se spremili i zauzeli položaje u solinskoj Rupotini i oko Klisa. U kreševu, koje je nastalo, poginuo je markiz od Colognize junačkom smrću i time dao ime planinskoj kosi poviše Klisa, koja se i danas zove *Markezina grēda*. Lenković je bio ranjen i poražen pa je morao ustuknuti u Omiš. Klis je opet došao u turske ruke, a mletački providur Moro poslao je iz Splita svoga tajnika u turski tabor s bogatim darom od pet skupocjenih odijela u znak čestitanja Turcima. I ovoga su puta Mlečani nemilosrdno kaznili svoje podanike, koji su pomagali Lenkoviću. Ipak Turci se nisu osjećali sigurni ni u Klisu ni u Solinu, pogotovo, kad je ban Ivan Drašković sretno vojevao po Hrvatskoj, pa kad su Turci saznali za tursku pobjedu kod Temišvara, pucali su iz topova u Solinu i Klisu, da izraze svoje veselje.

Hrvati u Splitu i Trogiru očekivali su pomoć od cara Rudolfa smatrajući ga svojim kraljem, ali su to bile isprazne nade. Habsburgovci su pazili svoje lične interese i sklopili mir s Turcima godine 1606. u Žitvadorogu, a s Mlečanima 1617. u Madridu. Uskoci, nosioci ideje oslobođenja žrtvovani su mletačkoj politici i preseljeni iz Senja u unutrašnjost zemlje, gdje zaboraviše svoju slavnu prošlost i svoje gnijezdo vrletni Klis.

Uništenjem Uskoka Mlečani su još šire otvorili Turcima put na svoj teritorij. Kad se Turcima prohtjelo da istjeraju Mlečane iz Kandije (Krete) 1645. godine, onda su i u Dalmaciji nanosili teške nevolje Mlečanima, koji su bili prisiljeni da preuzmu na se ulogu Uskoka — oslobođenja Dalmacije. Dalmatinski Hrvati spremno se odazvaše i požrtvovno pođoše u rat protiv Turaka. U tome »Kandij-skom ratu« (1645.—1669.) izgubili su Mlečani Kandiju, a u Dalmaciji zadobili nešto teritorija, pri čemu se je oslobodio Turaka Klis i Solin. U dugom ratu stradala je Dalmacija, a s njom i Solin.⁹⁸⁾

Za Solin je ovaj rat posebice važan, jer su se tada i povodom toga rata doselili današnji Solinjani iz Petrova polja kod Drniša.⁹⁹⁾ Da ekonomski oslabi Turke, mletački general Foscolo nagovorio je kršćanski puk u dalmatinskom Zagorju, da popale svoje kuće i prijeđu u dalmatinsko primorje pod vlast »privrednog principa« mle-

⁹⁸⁾ Brussoni: *Historia del'ultima guerra tra Veneziani e Turchi*. Venezia, MDCLXXIII Perojević: o. c.

⁹⁹⁾ Katić: *Naseljenje današnjih Solinjana*.

tačkoga. Na taj način Foscolo je dobio velik broj vojnika, koji su se i nasilu morali junački boriti protiv Turaka, jer su ostali bez kuće i kućišta. Ono svoga siromaštva, nešto stoke, preveli su i povelili sa sobom. Nevolja je bila velika svugdje, pogotovo u Solinu pod Klisom. Kroz Solin prolazile su vojske i u njemu su se ogledale s neprijateljem.

Početak godine 1647. počeo je Foscolo svoju akciju protiv Klisa. Solin je bio prvi na udaru. Solinske su ruševine davale zgodan zaklon neprijatelju, pa je Foscolo osvojivši Solin izdao sa svoje galije 21. svibnja 1647. naredbu, da pučanstvo splitskih i trogirskih Kaštela dođe u Solin, da sruše zidine gradske i ostatke zgrada. Tada je prvi put rušen od Mlečana stari Solin, a kasnije su oni nastavili rušenjem, pa je negdašnja Salona postala mletački kamenolom.

U Klisu su se zaklonili svi okolišnji Turci zajedno sa ženama i blagom, jer su ga smatrali neosvojivim. Međutim njegove su utvrde bile stare, a i topovi starinski, niti je imao meteriza. Jedan od najumnijih turskih poglavica u Klisu bio je Ahmet-spahija Omerbašić, kapetan Kamena, inače Solinjanin. On se je više puta odlikovao junaštvom u boju, a i svojim razborom na divanu.

Mlečani su se najprije utaborili blizu raskršća puteva za Solin-Vranjic i Mravince. Taj se lokalitet i danas zove Meterize t. j. Nasip, a prema Vranjicu su Čuvala, dakle Straža. I poljički knez, kad pravi ugovor o pomoći s Foscolom, kaže u uvodu 28. svibnja 1647.: »Posli nego isti general osvoji grad Solin«. Foscolo je iskrcao vojsku u Solinu 14. ožujka 1648. Tamo je prispio odio Poljičana od 1200 ljudi istoga dana. Solin je služio mletačkoj vojsci za skladište oružja. Turci su najprije napustili negdašnji mletački kaštel kod mosta i povukli se u Klis. Čim se je približio jedan odio mletačke vojske kaštelu, Turci su napustili obrov (ogradni zid kaštela) i zatvorili se u kulu, odakle su pucali na Foscolovu vojsku. S Klisa su im poslali pomoć 500 konjanika i 300 pješaka, ali Foscolo je porušio most i ta pomoć nije mogla doprijeti do kaštela, pa se vratila u Klis. (U splitskom arheol. muzeju nalazi se precrtan crtež kaštela kod solinskog mosta i čitave postave Foscolove vojske. Gradina je čitava i neoštećena, ali bez vojske. Original je u biblioteci Marciani u Mlecima: god. Marc. It. Cl. VII., No 200).

Turci su na zidinama Klisa podržavali vatru zapalivši mjhove pune smole, da se ne bi neprijatelji u noćnoj tami popeli na zidine. Kako su bili praznovjerni, kušali su upoznati sudbinu Klisa čaranjem. Pustili su da se tuku dva kokota, od kojih su jednoga nazvali Marko, a drugoga Muhamed. Kad je Marko nadvladao Muhameda, onda su očajali, a vidjeli su, da je mletačka vojska premoćna, pa su počeli pregovarati s Foscolom. Glavni govornik odaslanstva bio je Ahmet Solinski. On je tražio, da ih puste iz tvrđave pod istim uvjetima, pod kojim su oni pred 111 godina pustili kršćansku vojsku da ode. Foscolo im je dozvolio, da idu slobodni, ali da ništa ne iznose iz tvrđave. Dne 31. ožujka 1648. Turci su napustili Klis. I uza sav

ugovor Poljičani su masakrirali Turke, pogotovo, kad su opazili, da su iz trbuha proparana jednog Turčina stali ispadati cekini.¹⁰⁰⁾ Foscolo je mačem u ruci štitió Turke od jarosti svojih Morlaka, koji nisu zaboravili stotinjak godina turskoga zuluma. One, koje je spasio, odveo je u Solin. Bilo ih je usve 400.

No mira nije bilo oko Klisa. Godine 1648. Derviš-paša posla Arapovića harambašu s 6000 vojske prema Klisu, ali, naravno, nije mogao s tom silom preuzeti grada, već se spustio u Solinsko polje i opustošio ga. Arapović je poveo iz Solinskoga polja mnoštvo stoke i 100 robova. I godine 1650. sišli su Turci iz brda u Solin i odveli 20 osoba i 20.000 stoke. Dne 25. veljače 1651. između Klisa i Splita Morlaci su potukli 800 turskih pljačkaša.

Dne 23. lipnja 1657. jaka četa Turaka utaborila se na obali Solinske rijeke i odatle udarala sve do zidova grada Splita, pa pobijedivši na polju Splitskane, utaborila se na domak Splitu.

Dne 14. svibnja 1660. došli su Turci u solinsku Rupotinu i razapeli 400 šatora, pa se odatle raštrkali po Solinskom polju sve do Kamena.¹⁰¹⁾

Ove turske akcije izazivale su protuakcije, pa su se Solinjani zalijećali u turska sela iza Klisa i pljačkali njih i turske karavane te odvodili roblje. U tome ćarkanju bili su hajduci najsmjeliji. Dne 31. srpnja zabilježeno je u knjigu krštenih solinsko-vranjićki župnik ovo: »Ja don Ivan Božanović kupi u Solinu u hajduka dite tursko i karsti ga. Bi mu ime Klara«.

Poslije sklopljena mira godine 1669. imale su komisije tursko-mletačke da riješe teški zadatak, kako će povući granice. Mnogo su smetali pri tome poslu turski feudarci, koji su pošto-poto tražili, da njihovi posjedi ostanu u turskoj oblasti. Najteže je došlo do sporazuma na Solinskom polju. Turci su puštali Klis, ali Solin nisu ni pošto htjeli prepustiti Mlećanima zbog plodnosti njegova polja, soćnosti livada i bistrine njegovih voda. Mletački je punomoćnik razlagao, da je nemoguća takva granica, gdje bi Solin bio turski, a sav teritorij oko njega mletački i da bi bio žarište neprestanih sukoba. Turci su navodili, da po svojim vjerskim propisima ne mogu ostaviti u nevjerničkim rukama mjesto, gdje je pokopana jedna sultanija, a u Solinu počiva u grobu, uza svoju džamiju sultanija Mihri Mah, udova slavnoga Rustem-paše. Konačno ipak je došlo do sporazuma. Turci su morali popustiti i granica je povučena tamo iza Klisa. Na divanu 24. listopada 1671. baš na Solinskom polju potpisan je taj sporazum o granici između turskoga opunomoćenika Husein-paše i mletačkoga kavalijera Nani-a. Odmah poslije potpisa Husein skupi šator i preseli se iza Klisa. Tako se Solin konačno

¹⁰⁰⁾ Rukopis Difnicov nalazi se u Gradskom muzeju u Splitu, a radi o tim događajima.

¹⁰¹⁾ Brussoni o. c.

oslobodio turskoga gospodarstva, ali je ostao u mletačkom ropstvu.¹⁰²⁾

Za vrijeme ovoga rata, kako je već rečeno, Foscolo je doveo novo stanovništvo u Solin, oko 600 obitelji. Dao im je zemlje oko osvojenoga Klisa i Solina. Time je dobio do 1000 dobrih boraca. Ove je doseljenike smjestio u drvene kuće u Vranjicu. Vranjic je odavna bio posjed nadbiskupov. Godine 1202. za IV. križarske vojne Mlečani ljutiti na splitskoga nadbiskupa Bernarda, što je pomagao Zadrane protiv križara, ne mogući ništa nahuditi Bernardu u neosvojivom Splitu, razoriše mu ljetnikovac u Vranjicu i opljačkaše selo. Vranjic je bio nadbiskupov sve do Ciparskoga rata, kad ga 1571. Turci osvojiše, a poslije rata Mlečanima je služio za razne lakše ratne potrebe.

Današnji su Solinjani i Vranjičani došli većinom iz Petrova polja. Vranjic je bio prva etapa daljnjega naseljavanja, pa su mnoge obitelji otišle u druge krajeve. U Vranjicu su doseljenici bili zaštićeni od turskih napadaja, jer je selo bilo na otočiću, koji je s kopnom bio vezan jednim pokretnim mostom. I na otočiću Barbarincu bilo je podignuto naselje, kako se vidi na topografskim kartama. Doseljenici obrađivali su polja iz Vranjica, a poslije sklopljena sporazuma o granicama 1671. Solinjani su se naselili po obroncima Kozjaka pa i iza Kozjaka na »Malim Blacima«, no svoje stare »zidine« zadržavaju u Vranjicu, gdje je još pred 50 godina postojala Parina zidina, pa Poljakova zidina i dr. Novi došljaci bili su stočari, a ponešto i ratari, pa su drukčije nego susjedna sela razvili rastrkani tip naselja. Od onda pa do danas Solinjani opskrbljuju Split dobrim mlijekom. Negda je to bila solinska najjača grana privrede.¹⁰³⁾

U današnjem centru nije bilo drugih naselja osim mlinica, jer je tuda harala groznica prouzrokovana blizinom solinskoga blata.

Mlinice su se umnožavale poslije odlaska Turaka i nove se podigle.

Pastirima je uvijek malo prostora, pa su i Solinjani zajedno s Vranjičanima došli u sukob sa Sućuranima zbog paše. Odlukom generalnog providura Jeronima Cornaro, 5. studenoga 1681. povučena je granica između ovih sela, kakva je danas.^{103a)}

Interesantno je, da se nisu svi Turci odselili poslije gubitka Klisa, već ih se dosta pokrstitialo i ostalo. Među njima najistaknutiji je Hasan Bogović, koji se već za vrijeme rata pokrstio i primio ime mletačke obitelji Benzoni. Sudjelovao je kao komandant jedne galije u borbi protiv Turaka, kad su opsjedali Marinu kod Trogira. Za nagradu dobio je ogromno imanje po solinskom polju. Turčin iz Sinja Zende ostavio je uspomenu u toponimu »Zendina ploča«, na kojoj je bio, regbi, njegov čardak, odakle je nadzirao svoj posjed u Smoljevcu. Kćeri Turčina Žafera Cerničića tražile su, da im mle-

¹⁰²⁾ Nunziatura Veneta — Vatikanski arhiv, br. 84 i 85 (Prijepis u Biskupskom sjemeništu u Splitu).

¹⁰³⁾ Vidi bilješku 99.

^{103a)} Katić: Naseljenje.

tačka vlada preda imanje njihova oca. Od nekoga Turčina iz Vrgorca potekli su solinski Vrgoči. Kćeri solinskoga Turčina »Assim Braima«, valjda Huseina Ibrahima, kršćanke Pavica i Ivanica, mole mletačku vladu za podjelu imanja.¹⁰⁴⁾

Matice krštenih u Vranjicu i Solinu (oba sela bila su jedna župa) bilježe neka pokrštenja: 7. XI. 1688. »krstih Katu Turkinju«, 8. IX. »krstih Ivanicu divojku tursku«, 20. VII. 1692. »krstih Antona ki je bija Turčin Bogonić«. No svi su ovi bili puka sirotinja osim Benzona, koji je za svoj krst dobio 65 hektara zemlje. Nadbiskup Cosmi pomagao je novcem pokrštene. U njegovu dnevniku čitamo slijedeće:

18. XII. 1686. jedan cekin Turčinu, koji je kršten.

8. V. 1680. Jurju Zuriću Klišaninu 1 cekin, jer je doveo jednoga Turčina, da se krsti.

9. VI. kupljena jedna zarobljenica i poslana u katekumene. Za taj trošak 7 cekina.

9. IX. za novoga kršćanina, prije Turčina, iz Vranjica 1 cekin.

19. IX. 1 dukat Turkinji iz Vranjica, koja se pokrstila.

23. XI. dukat nekojim Morlacima za 4 otkupljena Turčina.

10. XII. jedan dukat Vranjičanima za rečena 4 Turčina.

1. I. 1687. Gabriću za spomenuta 4 Turčina 4 cekina.

U Klisu uzdrže spomen na svoje tursko porijeklo Hodže, Kurtovići, Rizvani, Vetme i dr., a Uvodići (Uhodići) pokazuju svojim prezimenom, da su bili za onih ratova uhode.

I kad su Turci otišli, ostao je život u Solinu nesiguran i nemiran. Bivši ratnici zazirući od posla postali su hajduci pa su pljačkali po turskom teritoriju, ali kad nije bilo tamo plijena, ne bi štedjeli ni kršćane. I Matice mrtvih u to doba bilježe dosta ubojstva.

Dne 16. ožujka 1742. bilježi solinsko-vranjički župnik: »Mećem na ovi libar neka se zna, kako Ivan Kokeza bi isičen od ajduka kod svoje kuće u Rupotini«. Ovakova nesigurnost dala je povod, da bogatija plemena grade »dvore«, od kojih su dobro ušćuvaii Milišićev, Gašpićev, Pletikosić-Parin i dva Paraćeva.

Gašpićev dvor imao je kulu na istočnoj strani, a sa zapada vrata, kojima je nadvratnik učinjen od poklopca rimskoga sarkofaga. Kuće su povezane jedna s drugom u četverokut. Prozora s vanjske strane nema, već samo prema unutrašnjosti. U donje slojeve zida umetnuto je jako i veliko kamenje.

Na kućnim zidovima ima dosta i lijepih spolia iz rimskih zgrada. Sačuvala se je skica dvora iz godine 1756., po kojoj izgleda kao tvrđavica.

Za otjecanje vode iz dvora napravljen je žlijeb, koji i danas zovu kolovaja, a ta se riječ nalazi u starohrvatskim dokumentima u značenju jaže t. j. žlijeba za dovod vode pod mlin.

¹⁰⁴⁾ Vidi akte generalnih providura, passim. Zadarski Arhiv.

Jednako je bio utvrđen i Milišićev dvor. Izgrađen je malim pravilnim tesanim kamenjem uzetim s bližnjih ruševina crkve sv. Anastazija. Kula na istočnoj strani još je dobro sačuvana i služi za stanovanje, dok je južni zid, gdje su bila ulazna vrata, porušen. Kuće su među sobom čvrsto povezane u obrambeni zid, a prozori na njima s izvanjske strane.

Sklop kuća, koji sastavlja Paraćev dvor daje sliku prave tvrđave. I on je sagrađen kamenjem s amfiteatra, a ima i uzidanih spolia,

6. Paraćev dvor u Solinu

između kojih i timpanon s ulaza u oltar jedne starohrvatske crkve, možda sv. Mihovila »de Arena«. Originalni prozori djelomično su se sačuvali na izvanjskim zidovima i malih su dimenzija (oko 75 cm × 50 cm). Na sjevernoj strani još se vide puškarnice, a na toj su strani i zidovi građeni od vrlo velikoga kamenja. Na prozorima u unutrašnjosti ispod donjega praga vire jaki kljunovi, na koje se postavlja daska i na njoj se sušile oskоруše, grožđe i smokve.

Još su sačuvani djelomično južni zidovi i jaki su poput bedema. Dvor je imao dvoja vrata.

Mali Pletikosića dvor u centru najmlađi je i nije onako utvrđen kao drugi, ali je vrlo prijatan. Stube i balatura i vrata na ulazu u kuću urešeni su vrlo lijepom korničom s jedne rimske

zgrade. Ornamentat je vrlo profilirana lozica s ptićicama među lišćem.

Dvor Juriše Paraća u centru također prostraniji je od svih i bio je uokolo po vrhu okičen komadima ispilanog rimskog friza. Imao je puškarnice i jaka vrata s južne strane. Na južnome zidu bila je uzidana veća ploča, na kojoj su u visokom reljefu prikazana dva gladijatora u hrvanju. Dvor je građen 1764. godine. Svi su dvorovi imali po sredini dvorišta kameni tijesak za vino i točak za ulje.

U Vranjicu je dobro sačuvan »Došimunov dvor«. Tako ga zove stara generacija po Don Šimunu Grubiću-Božanovu, koji je bio klerik 1697. godine, župnik u Žrnovnici 1711., a u Vranjicu od 1. svibnja 1717. do 5. siječnja 1738.

Ovi datumi pomažu nam, da odredimo, kad je dvor sagrađen, a uspoređivanjem načina gradnje možemo odrediti i vrijeme postanka drugih solinskih dvorova. Došimunov dvor je malen i zaturen među kućama, ali još služi za stanovanje. Kućna su vrata i prozori asimetrični. Kula je visoka, ima prizemlje, prvi i drugi kat pod samim pločastim krovom. Na kulu se naslanja mala kuća s njom tijesno povezana. I ovdje je ugaono kamenje jako, a ostalo kao i solinskih dvorova od »stine kupljačice« sa solinskih ruševina i grubo maltom povezano. Ulaz na prvi sprat nalazi se izvani, tu su stepenice i »balatura«, ispod koje se uloži u »konobu«.

Došimunova kula i dvor potječe iz prvih godina osamnaestoga stoljeća, kad je on bio župnik u Vranjicu, a kako su njoj slični Mišlišićev, Gašpićev i Paraćev dvor kod amfiteatra, to i njih možemo slobodno staviti u svršetak XVII. ili početak XVIII. stoljeća. Dapače veliki Paraćev dvor možemo sigurno datirati prije 1700. godine.¹⁰⁵⁾

Drugi Paraćev dvor u centru prema turskom mostu na Solinskoj rijeci sigurno je datiran po samome natpisu: »Giurissa Parach fabricò questa casa a. D. 1764«. Po vremenu je još mlađi Pletikosić Parin dvor. To se opaža već i po načinu gradnje. Tri starija dvora prostije su građena, s više malte i nedotjeranim fugama, a takva je arhitektura i Došimunova dvora, dok ova dva novija imaju pravilno potegnute fuge, kamenje lijepo tesano, a ne pokupljeno po ruševinama.

¹⁰⁵⁾ Za Paraćev dvor možemo po arhivskim podacima utvrditi, da je bio sagrađen prije 1700. godine, dakle između doba doseljenja današnjih Solinjana 1645. i svršetka XVI. stoljeća.

Neka Baba Cavka, starica iz Paraćeva roda, oporučila je svu svoju imovinu Ivanu Draškoviću, a Ivan se ima sjetiti njezine duše i platiti troškove sprovoda. Tu je oporuku u odsutnosti bolesnog župnika Vranjica (s kojim je bio Solin jedna župa) napisao Don Ivan Bubić. Kasnije 24. kolovoza 1707. nije se već nalazila ta oporuka, pa je Don Ivan po sjećanju svjedočio i to je svjedočanstvo zapisao Don Stjepan Bubić, valjda rodak. Nato je Ivan Drašković naveo sve svoje troškove, »neka se zna«. Napokon je iz dviju cedulja pisanih hrvatskim jezikom (di carattere illirico) prikazanih od Nikole pok. Ivana Draškovića netko sve preveo na talijanski. Ako je toliko bilo priiepisa do 1707. godine, bez sumnje je Baba Cavka umrla je oko 1700.

Ovi dvorovi daju nam sliku seljačke arhitekture, koja se oslanja na turske građevine Gradinu i kule uz mlinice: srušenu kod Jankove mlinice i onu kod Velike Gabrića, a bila je jedna i sama o sebi kula nedaleko izvora Solinske rijeke na putu, koji vodi u tamošnju mlinicu na samome izvoru.

Sve su te kule slične jedna drugoj, četverouglaste i tijesne, pa dobro opaža narodna pjesma, da, kad topovi na njih zapucaju: »Sva se ljulja iz temelja kula«. To su »tančice kule«.

U Vranjicu ima takvih kula i bez dvora na pr. Jurića Frane rečenog Galere, Lalića Andrije, Bencuna Paške. Ova je najljepša i ima lijepih rimskih fragmenata po njoj uzidanih, samo na žalost ožbukana je, pa se ne vidi vanjska zidna konstrukcija. Unutrašnjost je ondašnje gospodske kuće s elegantnim drvenim pregradama, otvorenim tavanicama i potkrovljem.

Na ploči uzidanoj u jednoj kući uklesan je lijep reljef polumjesec i zvijezda, valjda iz kakve turske zgrade u Solinu.

Siromašne kuće prvih doseljenika solinskih i vranjičkih većinom su ili propale ili su kasnije izmijenile svoj prvotni oblik.

U Solinu se sačuvala jedna polupotleušica, koja se po svoj gradnji može postaviti u doba doseljenja Solinjana. To je kuća Ive

Ivan Drašković bio je vojnik na mletačkoj Fusti, pa vrativši se kući oženio se Margaritom, kćerju harambaše Ivana Paraća. Njegovi sinovi Jakov, Mate i Nikola tvrdili su, da je njihov otac donio novaca iz vojničke službe i platio njima dugove svoga tasta Ivana Paraća. Zbog toga tražili su veći dio baštine, nego ih je išla. Naprotiv sin harambaše Ivana, Toma Parać odvrtao je, da je njegov otac ekonomski podigao svoga zeta Draškovića, a on, Toma, odgodio je u svojoj kući tužitelje, inače svoje nećake. On im daje 5 vretena zemlje kao baštinu njihove majke, a od zemalja koje je njegov otac, harambaša Ivan, dobio od mletačke vlade investituroom godine 1672., sam Toma može biti baštinik kao muški potomak Ivanov.

Providur Julije Pasqualigo u Splitu 22. V. 1705. tako je i dosudio oslanjajući se na spomenutu investituru. A taj isti providur bio je odredio 8. II. 1707., da Toma Parać mora prepustiti svojim nećacima vinograd ispod crkve sv. Nikole, jer je taj bio već prije dan Babi Cavki, a ta je oporučila Ivanu Draškoviću. Dakle Baba Cavka je svoj miraz, što ga je dobila od Paraća, ostavila Draškovićima. Iste godine tuže Draškovići Tomu Paraća, da im ne će da preda polovinu staje, koja im pripada, jer je sagrađena u zajedničkom dvorištu.

U svojim predstavkama mletačkoj vlasti Toma Parać ističe junaštvo svoga oca Ivana, koji se odlikovao vodeći Solinjane i Vranjičane u boju protiv Turaka te držao kuće, životinje i zemlje. Takav harambaša bez sumnje sazidao je dvor, koji postoji 1707., kad Draškovići tuže Tomu Paraća, što im ne daje polovinu staje u zajedničkom dvorištu.

Dne 29. kolovoza 1707. došlo je do nagodbe, po kojoj dio staje prema istočnoj strani u dvoru pripao je Tomi Paraću, koji je taj dio pokrio, a nepokriti dio, prema zapadu, pripao je Draškovićima. I danas istočni dio staje i sav istočni dio dvora vlasništvo je Paraća, a zapadni je Draškovića. (Dokumenti u slikara Vjekoslava Paraća).

Vukšića pok. Marina kod crkvice sv. Nikole. Ona danas služi za staju. Sastoji se od niska prizemlja i potkrovlja. U potkrovlje se ulazi preko izvanjskih stepenica, koje vode na balaturu i s nje na vrata. Na podu od grubo tesanih dasaka ležalo je ognjište pod pločastim krovom. Bilo je od nabijene gnjile. Dimnjaka nije bilo, već je dim izlazio kroz dva otvora na krovu, koji su nastali tako, da su se izvukle dvije ploče. Kroz te je otvore ulazila i svjetlost, jer prozora nije bilo. Čeljad su ležala oko ognjišta. U prizemlju je bila štala za blago, pa je kroz slabo priljubljene daske dolazio u potkrovlje zadah i isparivanje životinjsko. Na zidovima nalaze se izdubine tako zvane ponare za čuvanje posuđa, drvenih zdjela, bu-kara, lonaca, bakara, vrčeva i žlica i možda kojeg drvenog pladnja. Nad ognjištem na veraji visjela su komoštra sakovana od veriga u formi brojke 8, kakva su se našla i iz rimskih vremena, a i danas ih ima, ukoliko se nalazi još koje ognjište u siromašnijim kućama.

Starija od ovih kuća bila je loža ili carinarnica kod solinskoga mosta. Prednji dio, pročelje, sastojalo se od dva barokna razvučena luka, koji su se po sredini zajednički opirali o zidani pylon, a drugim dijelom svaki o svoj zidni ugao. Lukovi su podržavali sprat, koji se produžio u stražnji dio kuće. Čitava zgrada nije imala nego dva prozora, jedan s juga, drugi sa zapada. Prizemlje je služilo za magazin, a otvoreni dio, loža, za zaklon putnicima. U loži uokolo uz zidove bili su nazidani »kreveti«, kako Solinjani zovu takva kamena sjedala, a pred njima je bio postavljen kameni stol.

U takvome se stanju sačuvala carinarnica sve do posljednjega rata, kad je pala žrtvom njemačkih bomba.

Novi stanovnici odmah poslije pada Klisa u mletačke ruke obnovili su i crkvu na Otoku nad ruševinama Jeleninih zadužbina. To je bilo svakako prije 1670. godine, jer 8. rujna 1670., dakle na blagdan Male Gospe, davnoga titulara Gospe od Otoka, zabilježeno je u Maticama župe Vranjic-Solina, da je toga dana krštena u crkvi Gospe od Otoka Manda Rašić. Crkva nije imala nikakve arhitektonske znamenitosti ni stila. Građena je kao i sve ostale crkvice po dalmatinskom zagorju poslije odlaska Turaka. Sprijeda je bila drvena »teza«, a na pročelnom zidu zvonik alla romana, na preslicu.

Poslije Karlovačkoga (1699.) i Požarevačkoga (1718.) mira, Turci su bačeni za Prolog, pa se je i u Solinu staložio život. U jednom opisu splitskoga polja spominje se Solin kao plodno zemljište, koje marljivo obrađuju njegovi stanovnici. Plodnost zemlji daje rijeka Solin, uz koju obitavaju samo mlinari. Godine 1675. do 1729. u Solinu se je podiglo više mlinica. Kako je napredovala u Solinu mlinska industrija, tako se u XVIII. stoljeću podižu kuće u današnjem centru uz samu rijeku. Najprije je sagrađen Paraćev dvor 1764., zatim Pletikosić-Parin, onda altane s kućama. Vrlo je lijepa bila altana, u Solinu su govorili lantana, Jablana Grubića i Šperčeva.

Altane su otvorene prema jugu i zapadu s velikim lukovima. I one imaju kamen sto i oko njega krevete pa u zidu ponare za bu-

kare. U njima su putnici opočivali za ružna vremena i bure. Koliko je duga kuća, toliko je i altana pa ima izgled terase pred kućom s lijepim kamenim prsobranom.

Šperčeva na prsobranu još i danas nosi dva Hermesa, koji sličje Janusovim glavama, a nekoji ih smatraju, no bez temelja, portretima Dioklecijana i njegovih suvladara.

Sve su solinske kuće uz cestu imale zid ispred pročelja tako dozidan, da brani od bure, i u zidu ponaru za bukaru. Pred zidom je bio kamen stol sa kamenim sjedalima »krevetima«. Još se je sačuvao jedino takav zid uz moju djedovsku kuću.

Negda je i tu bio stol i krevet. Početkom XIX. stoljeća sagradio je splitski slikar Pavlović malenu villu u obliku seoske kuće s balaturom. Kako je u ono doba dalmatinsko plemstvo bilo zaneseno gajenjem agrikulture, tako je i on uz kuću nasadio perivoj s mnogim plemenitim voćkama, kakovih nije bilo u okolici. Tu je bilo velikih plemenitih crnih i bijelih šljiva, oskoruša osobite vrste, šipaka, mušmula, ringlo, smokava i velikih lješnjaka. Usred perivoja bila je sjenica spletena od bršljana s kamenim stolom, uz rijeku malen ribnjak i preko njega drven mostić, a nad rijekom drvena kućica s tri prozora i vratima. Ta je kućica stajala na četiri jaka drvena stupa nad samom vodom. Sama villa bila je islikana bukoličkim prizorima i romantičkim pejzažima, ruševinama zamaka, slikom Vezuva, pašnjacima i govedima. I ova je kuća stradala od bomba.

Godine 1840. Solin je imao 126 kuća, 1446 stanovnika u 202 obitelji.

Kroz XIX. stoljeće prolazili su preko Solina ponedjeljkom i četvrtkom brojne karavane i kola noseći iz Bosne i Zagorja trgovinu na splitski pazar. To se zvalo »pratnja«. Jutrom rano kiridžije i drugi pili su kavu i rakiju u solinskim krčmama, a popodne opočivali s konjima prije teškoga uspona uz Rupotinu do Klisa. Tako je Solin uz mlinove živio i tim primitivnim »hotelijerstvom«.

Solin je bio u to doba jedino izletišće Splićana ili »splitske vlastele«, kako su ih zvali Solinjani. Ako su željeli popiti čašu svježje vode, dolazi su u Solin, jer Split nije imao vodovoda, već je za novac kupovao vodu, koju su Solinjani dovodili u bačvama.

»Gospin bunarić«, davno vrelo na Otoku, davao je vazda svježju i bistru vodu. U najnovije doba zatrpan je i taj povijesni bunar.

U XX. stoljeću podigle su se fabrike cementa, koje su dale Solinu posve novo obilježje. Od malenog siromašnoga, ali romantičnog sela, postao je sijelo industrije. Slikovite stare kuće s balaturama, posve slične starim rimskim seoskim kućama, danas su savsim nestale, stari turski most zamijenjen je novim cementnim, propadaju i mlinice. Narodna je nošnja iščezla, a s njom i stari običaji. Na prste možeš izbrojiti crvenkape na seljačkim glavama.

Staro propada, ali novi Solin ipak napreduje i standard života podiže se. Zgodan položaj kako u prošlosti tako i u današnjosti uvjetovao je nov procvat Solina.

Homer kaže: »Kakav je rod lišću, takav je i ljudima«. Jedno pada, drugo se rađa. Poslije sudbonosnih tragedija kroz povijest neka se mjesta ponovno preporode i žive. Tako je i sa Solinom. On je proživio i preživio Ilire, Grke, Rimljane, Gote, Avare, Turke, Mlečane i Austriju.

Negda politička i vjerska metropola »sve do obala Dunava«, prijestolnica hrvatskih kraljeva i mjesto njihova vječnoga pokoja, sastajalište za pregovore hrvatske vlastele, poprište vjekovnih borba između Istoka i Zapada, mali turski vakuf s grobnicom kćeri silnoga cara Sulejmana, mlinarsko seoce, turističko mjesto za strance, koji vole arheologiju, napokon se probudio na nov život i podigao do industrijskoga središta, da ga njemačke bombe i bacači sa sudbonosnoga Klisa pretvore u garište, poslije nego su talijanski fašisti popalili i opljačkali njegove kuće. Pa ipak on se ne predaje zloj sreći. On danas opet cvjeta i napreduje, jer se ne da nigda do kraja strti.

Njegovu novu povijest treba posebno obraditi, što ne spada u okvir ove radnje, koja se većim dijelom oslanja na kamene i arhivske izvore.

7. Dvorište Paraćeva dvora